

ΠΟΙΟΣ ΗΤΑΝ ΚΑΙ ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΛΛΗΝΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ;

Κράτος και ιθαγένεια από τον 19ο στον 21ο αιώνα

Συζητούν: Δημήτρης Χριστόπουλος – Κωστής Καρπόζηλος

2 ΑΙΩΝΕΣ σε 21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

ΑΣΚΙ | 2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές
Ψηφιακή εκδοτική σειρά

Επιστημονική επίβλεψη σειράς:

Ηλίας Νικολακόπουλος, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Κωστής Καρπόζηλος

Έρευνα – επιμέλεια εκδόσεων – εικονογράφηση:

Μάνος Αυγερίδης, Ιωάννα Βόγλη, Στάθης Παυλόπουλος

Απομαγνητοφώνηση: Αναστασία Μέμμου

Audio restoration: Αχιλλέας Φακόπουλος

Διορθώσεις: Νίκος Θεοδωρόπουλος

Σχεδιασμός εκδόσεων – εικαστική επιμέλεια: Δημήτρης Τσαλκάνης

Το ψηφιακό εκδοτικό πρόγραμμα «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) επιχορηγήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠΠΟΑ). Η παρούσα έκδοση προορίζεται αποκλειστικά για εκπαιδευτική και ερευνητική χρήση και απαγορεύεται η χρήση για εμπορικούς σκοπούς και άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος.

© Copyright: ΑΣΚΙ, 2021

Εικόνα εξωφύλλου: Διανομή ψωμιού από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό σε χριστιανούς, μουσουλμάνους και εβραίους, Καβάθα, 30/11/1919 – Πηγή: Library of Congress

ΠΟΙΟΣ ΗΤΑΝ ΚΑΙ ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΛΛΗΝΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ;

Κράτος και ιθαγένεια από τον 19ο στον 21ο αιώνα

Συζητούν: Δημήτρης Χριστόπουλος – Κωστής Καρπόζηλος

2021

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Μπορεί ο ιστορικός διάλογος και ο αναστοχασμός γύρω από το παρελθόν να μεταδίδονται στον ραδιοφωνικό «αέρα»; Τα ΑΣΚΙ επιχείρησαν να απαντήσουν καταφατικά μέσω της εβδομαδιαίας ραδιοφωνικής εκπομπής τους «Ιστορία στο Κόκκινο» (κάθε Κυριακή 1-2 μ.μ., Στο Κόκκινο 105,5). Η εκπομπή ξεκίνησε να μεταδίδεται στις 29 Σεπτεμβρίου 2013 και διανύει πλέον τον όγδοο κύκλο της, έχοντας παραγάγει περισσότερες από 200 ώρες συζήτησης και στοχασμού γύρω από το παρελθόν, οπτικοακουστικό υλικό που συστηματικά εμπλουτίζεται και είναι ελεύθερα διαθέσιμο στις ψηφιακές πλατφόρμες **Soundcloud** <https://soundcloud.com/aski-6> και **Spotify**.

Η συσσώρευση αυτού του πλούσιου αρχειακού υλικού αλλά και η απήχηση των εκπομπών στο κοινό μάς ανέδειξαν νέα ερωτήματα: μπορεί μια προφορική συζήτηση σε ένα ραδιοφωνικό στούντιο να μετασχηματιστεί σε ένα χρηστικό εργαλείο μελέτης και έρευνας του παρελθόντος; Είναι δυνατόν η ιστορική ανάγνωση σημαντικών γεγονότων και η αποκωδικοποίηση της μνήμης τους να εκκινούν με αφορμή την κυκλοφορία ενός βιβλίου, τη διοργάνωση ενός επιστημονικού συνεδρίου, την ολοκλήρωση ενός νέου ερευνητικού προγράμματος; Μπορούμε δηλαδή να ξετυλίγουμε το μπλεγμένο κουβάρι του παρελθόντος μέσα από μικρές, καθημερινές και «εφήμερου» χαρακτήρα αφορμές;

Στόχος της ψηφιακής εκδοτικής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» είναι να διαθέσει στο κοινό αυτοτελείς αφηγήσεις για το παρελθόν και την Ιστορία, εικονογραφημένες με πρωτότυπο αρχειακό υλικό προερχόμενο κατεξοχήν από τις συλλογές των ΑΣΚΙ αλλά και από άλλους αρχειακούς φορείς. Οι εκδόσεις που απαρτίζουν τη σειρά στηρίζονται στα απομαγνητοφωνημένα και εκδοτικά επιμελημένα κείμενα των εκπομπών, συνοδευόμενα από βιογραφικά στοιχεία των συνομιλητών και αναγκαίους για τον/την αναγνώστη/τρια υπομνηματισμούς. Οι εκδόσεις πλαισιώνονται ακόμη από χρηστικά εργαλεία έρευνας όπως ενδεικτικές βιβλιογραφίες και συνοπτικά χρονολόγια. Ακολουθώντας την καταστατική αρχή των ΑΣΚΙ για «ανοιχτή πρόσβαση» στη γνώση, κάθε έκδοση είναι ανοιχτής πρόσβασης σε κάθε ενδιαφερόμενο/η.

Τα κριτήρια επιλογής των εκπομπών που περιλαμβάνονται στη σειρά, πέρα από τον χρονολογικό άξονα των δύο αιώνων (19ος-20ός), κινούνται και σε μια προσπάθεια παρουσίασης πρωτότυπων θεματικών και άγνωστων εν πολλοίς ερμηνευτικών προσεγγίσεων, θεματικών που συνδυάζουν το γεγονός με τη μνήμη του και τις «δεύτερες ζωές» του στο δημόσιο πεδίο• στην τέχνη, στον πολιτισμό, στην πολιτική και κοινωνική ζωή, στην ιστοριογραφική συζήτηση, στα μνημεία και στα τοπία, σε κάθε ψηφίδα του παρελθόντος που συνθέτει με την παρουσία της την παρόντική διάσταση. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως κατά τις ταραγμένες δεκαετίες του 1940 και 1960,

και στις μεταβάσεις που πυροδότησε η Μεταπολίτευση, οι εκδόσεις συμπεριλαμβάνουν και παρουσιάζουν αυτοβιογραφικές μαρτυρίες, μεμονωμένες φωνές που εγγράφουν το προσωπικό στο συλλογικό βίωμα.

Κάθε έκδοση ασφαλώς συνιστά μια επιλογή και ως τέτοια αποδέχεται τα όρια, τις ελλείψεις και την αποσπασματικότητα της στη διερεύνηση ενός εκάστοτε θέματος. Θα θεωρεί όμως αυτήν την αποσπασματικότητα προτέρημα, αν οι αναγνώστες/τριες της την αξιοποιήσουν ως έναυσμα για νέα ομαδικά και ατομικά ερευνητικά εγχειρήματα ή αν αποτελέσει ένα βραχύ αλλά περιεκτικό, συγχρόνως ευχάριστο ανάγνωσμα.

Πώς όρισαν τον εαυτό τους οι εξεγερμένοι του 1821; Με αφετηρία αυτό το ερώτημα ο διευθυντής των ΑΣΚΙ, Κωστής Καρπόζηλος, συνομιλεί με τον Δημήτρη Χριστόπουλο, καθηγητή στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου και συγγραφέα του βιβλίου *Ποιος είναι έλληνας πολίτης;* (Βιβλιόραμα, 2012/2019), για την ιδιότητα του πολίτη και την ιστορία των πολιτικών για την ιθαγένεια στους δύο αιώνες ύπαρξης του ελληνικού κράτους. Στην παρούσα, όγδοη, έκδοση της ψηφιακής σειράς «2 Αιώνες σε 21 Εκπομπές» ξετυλίγεται μία μακρά διαδρομή κρατικών επιλογών συμπερίληψης και αποκλεισμού, ενώ αναδεικνύονται τα διαφορετικά κριτήρια και οι πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους άνθρωποι και ομάδες πληθυσμού έγιναν έλληνες πολίτες ή έχασαν αυτήν τους την ιδιότητα σε διαφορετικές στιγμές της ελληνικής ιστορίας.

Η συζήτηση ξεκινάει από τα «Συντάγματα του Αγώνα», τον κεντρικό ρόλο της θρησκείας κατά την πρώτη περίοδο της ίδρυσης του κράτους και τη συγκρότηση των πρώτων νόμων περί ιθαγένειας. Εστιάζει σε κομβικές στιγμές, όπως η επέκταση των ελληνικών συνόρων κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας μετά το 1922 που συνοδεύτηκε από μια διαδικασία «αθρόας πολιτοποίησης», η αναδίπλωση της πολιτικής του ελληνικού κράτους κατά τον δεύτερο αιώνα της ύπαρξής του και οι πολιτικές στέρξης ιθαγένειας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για να φτάσει στα νέα δεδομένα και τις ανάγκες που γέννησε η μετατροπή της Ελλάδας σε χώρα εγκατάστασης μεταναστών και προσφύγων από τη δεκαετία του 1990 μέχρι σήμερα. Η μακρά και συναρπαστική αυτή διαδρομή αναδεικνύει τα εύπλαστα όρια της ταυτότητας, τη δυναμική εξέλιξη της ιδιότητας του πολίτη και την υπαγωγή της σε πολιτικούς και κοινωνικούς σχεδιασμούς και προτεραιότητες.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΚΠΟΜΠΗΣ

«Ποιος ήταν και ποιος είναι έλληνας πολίτης;»

Η εκπομπή μεταδόθηκε στις 24/3/2019

Επιμέλεια: Ηλίας Νικολακόπουλος

Μουσική επιμέλεια: Θανάσης Μήνας

Ηχητική επιμέλεια: Βαγγέλης Δοξαράς

Οργάνωση παραγωγής: Ιωάννα Βόγλη

Μπορείτε να την ακούσετε στο Soundcloud: <https://soundcloud.com/aski-6/2432019a>

Μουσική εκπομπής:

Urbs, *Operation W*

Sons of Kemet, *In Memory of Samir Awad*

Hugh Masekela, *Grazing in the Grass*

Allen Toussaint, *Blue Drag*

Hank Mobley, *Recado Bossa Nova*

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΥΝΟΜΙΛΗΤΩΝ

Ο Δημήτρης Χριστόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1969. Είναι καθηγητής πολιτειολογίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πανετίου Πανεπιστημίου, όπου διδάσκει από το 2000. Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται στο πεδίο της θεωρίας του κράτους, του δικαίου και των δικαιωμάτων με έμφαση στην ιδιότητα του πολίτη, στη μετανάστευση, στη λογοκρισία και στις μειονότητες. Τα ίδια αυτά αντικείμενα αποτελούν και τον πυρήνα των συστηματικών δημοσίων παρεμβάσεών του στον διεθνή και ελληνικό Τύπο. Υπήρξε πρόεδρος της Διεθνούς Ομοσπονδίας Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από το 2016 έως το 2019. Αναλυτικά η εργογραφία του: <http://www.dimitrischristopoulos.gr/viografiko/>

Ο Κωστής Καρπόζηλος είναι ιστορικός και διευθυντής των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ). Έλαβε το διδακτορικό του στο Πανεπιστήμιο Κρήτης το 2010 και στη συνέχεια εργάστηκε ως μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Columbia University, στο Princeton University και στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης. Είναι ο συγγραφέας των βιβλίων *Αρχείο Σταύρου Καλλιέργη. Ψηφίδες από τον σχεδιασμό της σοσιαλιστικής πολιτείας* (Μουσείο Μπενάκη, 2013), *Κόκκινη Αμερική. Έλληνες μετανάστες και το όραμα ενός Νέου Κόσμου 1900-1950* (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017) και –με τον Δημήτρη Χριστόπουλο– *10+1 ερωτήσεις και απαντήσεις για το Μακεδονικό* (Πόλις, 2018). Έχει διδάξει στο SciencesPo, στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, στο College Year in Athens και στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το επόμενο βιβλίο του, με τίτλο *Εκτός Ορίων. Μια διεθνική ιστορία του ελληνικού κομμουνισμού*, θα κυκλοφορήσει στα τέλη του 2021 (Αντίποδες).

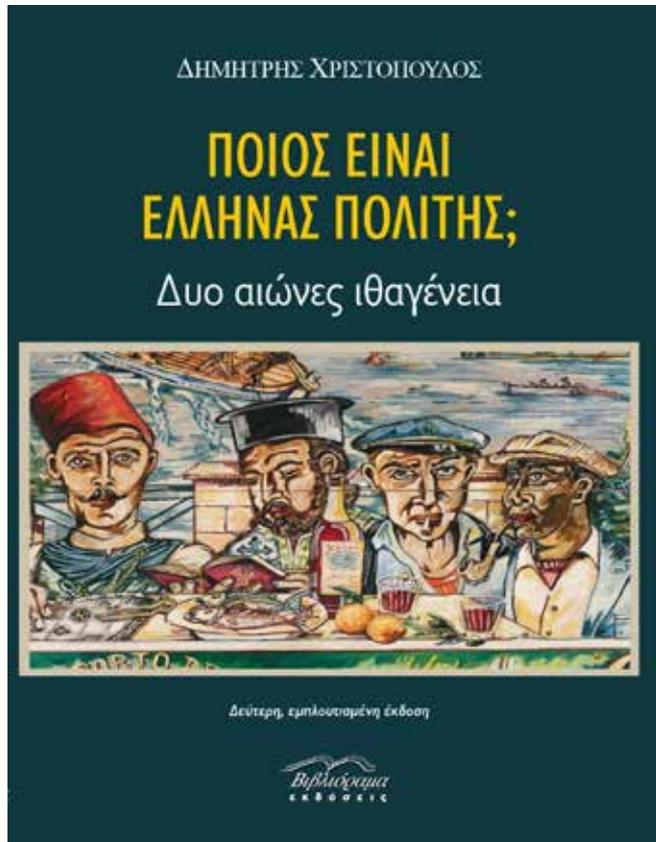
ΠΟΙΟΣ ΗΤΑΝ ΚΑΙ ΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΛΛΗΝΑΣ ΠΟΛΙΤΗΣ;

Κράτος και ιθαγένεια από τον 19ο στον 21ο αιώνα

Δημήτρης Χριστόπουλος (Δ.Χ.) – Κωστής Καρπόζηλος (Κ.Κ.)

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Κωστής Καρπόζηλος: Καλό μεσημέρι σε όλες και όλους, ακούτε την εκπομπή *Ιστορία στο Κόκκινο*, την εβδομαδιαία εκπομπή των Αρχαίων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Είμαι ο Κωστής Καρπόζηλος και σήμερα έχω απέναντί μου τον Δημήτρη Χριστόπουλο, ο οποίος το 2012 είχε γράψει ένα βιβλίο με τίτλο *Ποιος είναι έλληνας πολίτης; Καθεστώς ιθαγένειας*.¹ Έχοντας αυτό το βιβλίο στον νου, πιστεύω ότι έχουμε μια εξαιρετική ευκαιρία να συζητήσουμε, εκκινώντας από την Ελληνική Επανάσταση, για την ανάδυση της έννοιας της ιδιότητας του έλληνα πολίτη και να σκεφτούμε τους πολλούς μετασχηματισμούς που έχει αυτή η ιδιότητα μέσα στον χρόνο. Θέλω να ξεκινήσω από τον υπότιτλο του βιβλίου, γιατί νομίζω ότι μας εισάγει σε μια κρίσιμη παράμετρο, η οποία, επειδή συχνά είναι υποτιμημένη, μας μπερδεύει. Ο υπότιτλος στη δεύτερη εμπλουτισμένη έκδοση του 2019 είναι *Δυο αιώνες ιθαγένεια*. Σε αυτόν υπάρχει μία λέξη-κλειδί, η λέξη *ιθαγένεια*. Δημήτρη, θες να μας πεις κάτι για αυτό;

Δημήτρης Χριστόπουλος: Ευχαρίστως. Καταρχάς θα ήθελα να σε ευχαριστήσω για την πρόσκληση στην εκπομπή των ΑΣΚΙ, την οποία παρακολουθώ πάντα, διότι θεωρώ ότι είναι μια από τις εκπομπές του ελληνικού ραδιοφώνου που συμβάλλει στη διαμόρφωση πολιτικής συνείδησης. Μιλώντας για πολίτες, λοιπόν, ο πολίτης δεν είναι απλώς και μόνο ο φορέας της ιθαγένειας ενός κράτους –και με αυτόν τον τρόπο έρχομαι να απαντήσω στην ερώτησή σου– αλλά είναι και αυτός ο οποίος έχει μια στοιχειώδη πολιτική συνείδηση του «ανήκειν» στην κοινότητά του· ό,τι κι αν αυτό συμπεριλαμβάνει από πλευράς δικαιωμάτων και καθηκόντων. Αυτό για μένα είναι κρίσιμο. Αυτό, όμως, είναι το επόμενο στάδιο και αφορά την ιδιότητα του πολίτη. Το πρώτο στάδιο είναι η τυπικώς νοούμενη ιθαγένεια. Η ιθαγένεια είναι ο δεσμός που ενώνει έναν άνθρωπο με το κράτος, στους οποίους τον λαό ανήκει. Η ιθαγένεια είναι μια ελληνικότερη λέξη και είναι πολύ δύσκολο να μεταφραστεί. Φαντάζομαι ότι κι εσύ, που συμμετέχεις συχνά σε διεθνή συνέδρια και ακαδημαϊκές συζητήσεις, κι έχεις στενή επαφή με τον αγγλοσαξονικό κόσμο, θα έχεις πολλές φορές σκεφτεί πώς να μεταφράσεις το *ιθαγένεια*. Το *ιθαγένεια* δεν μεταφράζεται ετυμολογικά, διότι παραπέμπει στην έννοια του γένους, του ελληνορθόδοξου γένους που μετασχηματίζεται σε έθνος, και

1. Δημήτρης Χριστόπουλος, *Ποιος είναι έλληνας πολίτης; Καθεστώς ιθαγένειας*, Αθήνα, Βιβλιόγραμμα, 2012.

στο *ιθύς, ιθύς-γένος*, δηλαδή «απευθείας του γένους». Αυτή η ετυμολογία της ιθαγένειας έχει δημιουργήσει μια πολύ οικεία παρεξήγηση. Η παρεξήγηση αυτή είναι αρκετά διαδεδομένη, όχι μόνο στον χώρο της άκρας δεξιάς, από την οποία προέρχεται, αλλά και σε ανύποπτους ανθρώπους. Αυτή υπαγορεύει πως την ιθαγένεια δεν μπορείς να την αποκτήσεις, αν δεν την έχεις, μπορείς να αποκτήσεις μόνο την υπηκοότητα. Αυτό, θα μου επιτρέψεις να σου πω, είναι λάθος, καθώς ιθαγένεια και υπηκοότητα είναι το ένα και το αυτό. Ετυμολογικά παραπέμπουν σε διαφορετικά πράγματα: η υπηκοότητα παραπέμπει στην ιδιότητα του υπηκόου ενός βασιλείου, εξ ου και δεν μας πολυαρέσει, ενώ η ιθαγένεια παραπέμπει σε αυτό που είπαμε, δηλαδή στην ιδιότητα του φέροντος το γένος. Αυτή είναι η κατάσταση. Πάντως δεν έχει καμία σημασία να ερμηνεύουμε τις λέξεις ετυμολογικά, γιατί σε μια τέτοια περίπτωση η λέξη άλογο, που σημαίνει το στερούμενο τη λογική, δεν θα σήμαινε το ευγενικό, όμορφο ζώο για το οποίο όλοι μιλάμε, αλλά κάτι τελείως διαφορετικό.

ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΡΑΤΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Κ.Κ.: Αυτός ο προβληματισμός περί ιθαγένειας είναι παρών στη γέννηση του ελληνικού κράτους; Ή πρέπει να πάμε πριν την ίδρυσή του; Δηλαδή, όταν το 1821–1823 κάποιοι άνθρωποι σε μια περιφερειακή γωνιά της Ευρώπης παίρνουν τα όπλα για να αγωνιστούν εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας, σίγουρα μαζεύονται και συζητάνε γύρω από αυτό που πράττουν. Εκεί ποια είναι η συζήτηση γύρω από την έννοια του αυτοπροσδιορισμού; Εμείς ποιοι είμαστε τελικά;

Δ.Χ.: Πολύ σωστά εντοπίζεις την αρχή αυτής της συζήτησης όχι στην ίδρυση του ελληνικού κράτους, αλλά στα λεγόμενα πολιτεύματα ή τα επαναστατικά συντάγματα² της υπό διαμόρφωση πολιτείας στον επαναστατημένο Μωριά, στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 19ου αιώνα, δηλαδή από το 1821 και ύστερα. Εκεί, λοιπόν, παρατηρείται το εξής ιδιαίτερο, το οποίο, τροχιοδεικτικά, έχει εξαιρετικά μεγάλη σημασία για τη συγκρότηση της ιδιότητας του πολίτη της χώρας αυτής. Τα συντάγματα αυτά όλη προβλέπουν ότι Έλληνας είναι ο χριστιανός κάτοικος του κράτους. Προτάσσουν, δηλαδή, δύο κρίσιμες ιδιότητες: την ιδιότητα του ανήκειν στο ορθόδοξο γένος (χριστιανός) –για την ακρίβεια, σε αυτό το σημείο είναι αρκετά γενναϊόδωρα, γιατί δεν περιλαμβάνουν μόνο τους ορθοδόξους, αλλά και τους υπόλοιπους χριστιανούς, κυρίως τους καθολικούς– και η δεύτερη ιδιότητα, η κρίσιμη, είναι ο κάτοικος. Εδώ έχουμε, δηλαδή, μια ιδιότητα σύνθεση του δικαίου της θρησκείας με το δίκαιο του εδάφους, κάτι το οποίο σύντομα εγκαταλείφθηκε στην Ελλάδα. Δηλαδή, ουσιαστικά από τη στιγμή που έγινε το κράτος και έχουμε τον πρώτο περί ιθαγένειας νόμο, το 1856, λίγα χρόνια αργότερα, δηλαδή, η ιδιότητα του έλληνα πολίτη κληρονομείται πλέον από τους γονείς και συγκεκριμένα από τον πατέρα.

Κ.Κ.: Δεν μεσολαβούν πολλά χρόνια ανάμεσα στο 1831 και το 1856; Είναι 25 ολόκληρα χρόνια.

Δ.Χ.: Εντάξει, υπήρχε ένας νόμος, ένα διάταγμα περί ιθαγένειας, αλλά το 1856 είναι η πρώτη προσπάθεια που κάνει το ελληνικό κράτος να συμμαζέψει και να κωδικοποιήσει στον λεγόμενο τότε «αστικό» του νόμο τα περί ιθαγένειας.³ Η αλήθεια είναι ότι το θέμα της ιθαγένειας σέρνεται, ουσιαστικά, επί 20 χρόνια μέχρι να εκσυγχρονιστεί, ας πούμε, και να μπει σε ένα καλούπι. Μην ξεχνάμε, όμως, και κάτι άλλο, ότι αν πήρε στο κράτος περίπου μία 20ετία για να νομοθετήσει συστηματικά περί ιθαγένειας, του πήρε έναν αιώνα για να συντάξει τον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας. Ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας έγινε το 1955.⁴ Άρα, θέλω να πω ότι η ιθαγένεια, επειδή είναι κάτι νομικά πολύ βαρύ,

2. Τα «Επαναστατικά Συντάγματα» ή «Συντάγματα του Αγώνα» είναι τρία: το Σύνταγμα της Επιδαύρου (1822), του Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1827). Στο Σύνταγμα της Επιδαύρου, πέρα από την κατοχύρωση των δικαιωμάτων για τους χριστιανούς, αυτόχθονες κατοίκους της ελληνικής επικράτειας, κατοχυρώνονται ίσα δικαιώματα και για τους «ξέθεν ελθόντες» κατοίκους της ελληνικής επικράτειας, δηλαδή τους ετερόχθονες χριστιανούς, όπως για τους «ξένους» που θέλουν να γίνουν Έλληνες – μια συνταγματική μέριμνα που αφορά τους Φιλέλληνες, απηχώντας το κλίμα της εποχής. Στο Σύνταγμα του Άστρους εισάγεται για πρώτη φορά το στοιχείο της ελληνικής γλώσσας («και την Ελληνικήν φωνήν πάτριον έχοντες»), την οποία έπρεπε να μιλούν οι ετερόχθονες. Τέλος, στο Σύνταγμα της Τροιζήνας ανοίγει για πρώτη φορά ο δρόμος για το δίκαιο του αίματος, αφού εισάγεται ρήτρα βάσει της οποίας, για να πολιτογραφηθεί κάποιος ξένος ως Έλληνας, θα έπρεπε να έχει έλληνα πατέρα. Για τα συντάγματα της Επανάστασης βλ. ενδεικτικά Ξενοφών Κοντιάδης, *Η περιπετειώδης ιστορία των επαναστατικών Συνταγμάτων του 1821. Η θεμελιωτική στιγμή της ελληνικής πολιτείας*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2021· Νίκος Αθηβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800–2010*, Αθήνα, Πόλις, 2012 και Δ. Χριστόπουλος, *Ποιος είναι έλληνας πολίτης;*, ό.π.

3. Ο νόμος περί ελληνικής ιθαγένειας του 1835 (δημοσιεύεται στο ΦΕΚ αρ. 20/Α/16[28]–5–1835) ήταν ο πρώτος σχετικός νόμος του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Οι διατάξεις του ενσωματώθηκαν αυτούσιες στους κανονισμούς περί ιθαγένειας στον Αστικό Νόμο του 1856.

5. Ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας δημοσιεύεται στο ΦΕΚ αρ. 258/Α/23–09–1955.

NOMOS
Περὶ Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας
ΟΘΩΝ

ΕΛΕΘΘΕΟΥ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ.

Ἐλευθερώσαντες τὴν γνώμην τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀπεφασισαμεν καὶ διατάττομεν.

Κ ε ρ α λ. Α.
Περὶ Ἰθαγενείας.
Ἄρθρ. 1.

Ὡς Ἕλληνες θεωροῦνται:

α. Ἄπαντες οἱ ἐντὸς τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος γεννηθέντες, ἂν, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς γεννήσεώς των, οἱ γονεῖς των εἴχον τὸ δικαίωμα τῆς Ἰθαγενείας.

β. Ἄπαντες οἱ ἐπὶ τῇ βίῳ τῶν μέχρι τοῦδε νόμων τὸ δικαίωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας κακτημένοι.

γ. Οἱ τολμάχισον διατίαν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας ὑπερμαχῆσαντες φιλέλληνες.

δ. Ἄπαντες οἱ κατὰ τὸ ἀπὸ 16 Ἰουν. 1830 πρωτόκολλον τὸ δικαίωμα τῆς μεταναστεύσεως ἔχοντες, καὶ συμμορφωθέντες μετὰ τοὺς ἐν αὐτῷ διαγεγραμμένους ὅρους.

ε. Ἄπαντες οἱ διὰ πολιτογραφήσεως τὸ δικαίωμα τῆς Ἰθαγενείας προσηλωμένοι.

Ἄρθρ. 2.

Ἐκαστος ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ ξένων γονέων γεννηθείς, δύναται, ἐνηλικίως γενόμενος, ἢ ἀπειρήσει τὸ δικαίωμα τῆς Ἰθαγενείας, ἂν οὐ κερύξῃ ἐντὸς μὲν τῆς Ἑλλάδος διατρίβων, ὅτι θέλει καταρῆσαι ἐντὸς αὐτῆς τὴν σταθερὰν αὐτοῦ κατοικίαν, εἴθι διατρίβῃ ἐκτὸς αὐτῆς, ὅτι θέλει καταρῆσαι ἐν αὐτῇ, καὶ εἰς τοιαύτην περίστασιν μεταβῆ πραγματικῶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐντὸς ἑνὸς ἀπὸ τῆς τοιαύτης ἑξαμηνιαίας, καὶ καταγραφῆ εἰς ἓνα τῶν δήμων αὐτῆς.

Ἄρθρ. 3.

Ἐκαστος ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ πατέρα Ἕλληνα γεννηθείς, ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας.

Ἐκαστος γεννηθείς ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος ἀπο πατέρα Ἕλληνα, ἀπολλύσαντα τὸ δικαίωμα τῆς Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας, δύναται ἢ ἀναλαβῆ αὐτὸ συμμορφούμενος μετὰ τοὺς τύπους τοῦ ἄρθρου 2.

Ἄρθρ. 4.

Ἐνὴν Ἕλληνα νυμφευθεῖσα θεωρεῖται ὡς καὶ ὁ σύζυγος αὐτῆς.

Κ ε ρ α λ. Β.

Περὶ πολιτογραφίας.
Ἄρθρ. 5.

Τὸ δικαίωμα τῆς πολιτογραφίσεως προστίθεται ὁ μετὰ τριετὴ ἀδιάκοπον διατρίβῃ ἐντὸς τῆς Ἑλλάδος, ἐν τῷ μέσῳ ἑνὸς τῶν δήμων τοῦ Βασιλείου πικνοῖσι κατοικησας καὶ ἀποκαταρθεῖς, ἂν ἦς ἡμέρας κερύξῃ τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως ἐντὸς, τ. ε. Ἑλλάδος, καὶ προσηλωσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἰθαγενείας πρόθεσιν του.

GESEZ
das griechische Indigenat betr.

OTTO
VON GOTTES GNADEN
KOENIG VON GRIECHENLAND.

Wir haben nach Vernehmung des Ministerrathes in Bezug auf das Indigenat zu verordnen beschlossen und verordnen, wie folgt.

CAPITEL I.
Von dem Indigenat.

Art 1.

Als Griechen werden betrachtet:

- 1) Alle jene, welche in dem Koenigreiche Griechenland geboren sind, wenn deren Vater oder Mutter zur Zeit ihrer Geburt das griechische Indigenat besessen haben;
- 2) Alle jene, welche das griechische Indigenat auf den Grund der bisherigen Gesetze erworben haben;
- 3) die Philhellenen, welche wenigstens zwei Jahre lang für die Unabhaengigkeit Griechenlands gekämpft haben;
4. alle jene, welchen das Protokoll vom 16. Juni 1830 das Auswanderungsrecht einräumt, wenn sie vorher den dort festgesetzten Bestimmungen Genüge geleistet haben;
- 5) alle jene, welche das griechische Indigenat durch die Naturalisation erworben haben werden.

Art 2.

Jedes in Griechenland geborne Individuum, dessen Aeltern Auslaender sind, kann nach erreichter Volljaehrigkeit das griechische Indigenat ansprechen, vorausgesetzt, dass er, falls er sich in Griechenland aufhielt, erklart, er habe die Absicht, hier sein Domicil für beständig zu nehmen, oder dass er, wenn er sich im Auslande aufhielt, die Erklärung abgibt, er wolle in Griechenland sich niederlassen und sich auch in der That im ersten Jahre nach dieser Erklärung in Griechenland ansässig machen, und seinen Namen in die Register einer Gemeinde einschreiben lässt.

Art 3.

Jedes im Auslande geborne Kind, dessen Vater ein Grieche ist, hat das griechische Indigenat.

Jedes im Auslande geborne Kind, dessen Vater ein Grieche ist, der jedoch das Indigenat verloren hat, kann durch Erfüllung der in Art. 2 vorgeschriebenen Formalitäten dasselbe immer wieder erlangen.

Art 4.

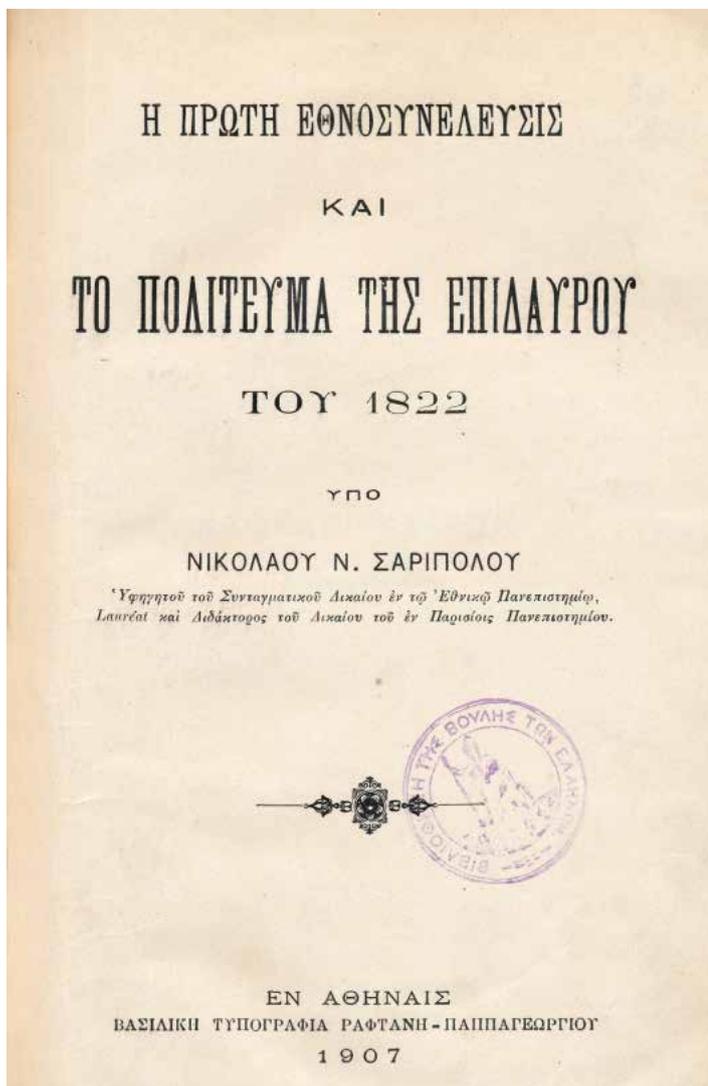
Eine Auslaenderin, welche einen Griechen heirathet, folgt dem Stande ihres Gatten.

CAPITEL II.

Von der Naturalisation.

Art. 5.

Die Naturalisation wird erworben durch die Ansässigmachung und Niederlassung mit eigenem Heerde in einer Gemeinde des Reiches nach vorgängigen ununterbrochenen Aufenthalte von vollen drei Jahren in Griechenland, von dem Tage an gerechnet, wo der Auslaender seine Absicht, sich in Griechenland niederzulassen und das griechische Indigenat zu erwerben, erklart hat.

διοικητικά δύσκαμπτο και πολιτικά εξαιρετικά ευαίσθητο, δεν είναι από τα πράγματα που μεταρρυθμίζονται εύκολα – και γι' αυτό βλέπετε πόση ιδεολογική ένταση και κραδασμούς επιφέρουν οι μεταρρυθμίσεις του δικαίου της ιθαγένειας.

Κ.Κ.: Αυτή η καθοριστική σύνδεση της ιθαγένειας με τη θρησκευτική, ως το πούμε, ταυτότητα είναι κληροδοτημένη από τον τρόπο οργάνωσης της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας; Δηλαδή η έμφαση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις θρησκευτικές κοινότητες δημιουργεί μια παρακαταθήκη, την οποία ενσωματώνουν και οι επαναστατημένοι του 1821 στις επεξεργασίες τους;

Δ.Χ.: Ναι, είναι προφανές ότι η πρώτη ύλη του ορθόδοξου γένους που μετασχηματίζεται σε τμήμα του ελληνικού λαού, ως το πούμε έτσι, είναι το *ρουμ μιλλέτ*,⁵ το ελληνορθόδοξο μιλλέτ της ύστερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το βασικό είναι ότι, όταν ξεσηκώνονται αυτοί οι άνθρωποι στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα, ο αγώνας του αυτοπροσδιορισμού τους ξεκινάει από τον έτερο προσδιορισμό τους: «Ποιοι είμαστε; Αυτοί που αγωνίζονται εναντίον των Οθωμανών. Αυτοί είμαστε σε πρώτη φάση. Άρα τι μας ενώνει εμάς; Η θρησκεία». Η θρησκεία ουσιαστικά για έναν αιώνα συνεχίζει να είναι το ασφαλέστερο κριτήριο συμπερίληψης στον λαό. As θυμηθούμε ότι το 1922–1923, όταν έχουμε την ανταλλαγή των πληθυσμών, η θρησκεία συνεχίζει να 'ναι το εξέγγυο

του «ανήκειν» στον ελληνικό λαό. Άρα, η θρησκεία μάς δίνει κάτι το οποίο είναι ασφαλές. Αυτό, από την πλευρά του, δίνει κάπως την ελληνική ιθαγένεια σε μια αντίληψη, θα έλεγε κάποιος, προνεωτερική: για παράδειγμα λέμε *ομογενείς*, δεν λέμε *ομοεθνείς*. Ποιος είναι ομογενής; Αν κοιτάξουμε την έννοια της ομογένειας ανά την υφήλιο, πολλά αλληλίζουν κατά καιρούς, ένα σίγουρα δεν αλλιάζει: η θρησκεία. Με άλλα λόγια, δεν θα πούμε ότι ομογενής μας είναι ο Εβραίος που έφυγε από την Ελλάδα το 1942–1944. Αντιθέτως, θα πούμε ότι ομογενής μας είναι το τρισέγγονο του Λάκωνα που έφυγε από τη Σπάρτη το 1870. Αυτό θέλω να πω. Άρα, υπάρχει ακόμα η υπεροχή αυτή, η οποία, όμως, στην εποχή για την οποία συζητάμε, στην εποχή, δηλαδή, της συγκρότησης του εθνικού κράτους, έχει, κατά την άποψή μου, μια έξοχη πολιτική χρηστικότητα, διότι αυτοπροσδιορίζει το υποκείμενο διά της διάκρισής του απ' τον εχθρό.

Κ.Κ.: Με το πέρασμα των χρόνων, δεν υπάρχουν κάποιες νέες συνθήκες που οδηγούν σε μια πιο διευρυμένη αντίληψη περί θρησκείας; Ως προς αυτό, σκέφτομαι δύο παραδείγματα. Το ένα είναι η ελληνική μοναρχία, η οποία δεν είναι ορθόδοξη τη στιγμή της άφιξής της. Το δεύτερο είναι η γεωγραφική επέκταση προς τον Βορρά και η ανάγκη το ελληνικό κράτος, ξαφνικά, να διαχειριστεί πληθυσμούς που μπορεί να είναι πολλά πράγματα, αλλά πιθανότατα να μην είναι ορθόδοξοι Έλληνες.

Δ.Χ.: Πάντα, η μη επαγωγή στο ορθόδοξο γένος, δηλαδή στο γένος του Πατριαρχείου ουσιαστικά, δημιουργεί μείζονα προβλήματα στη συμπερίληψη των πληθυσμών αυτών στον ελληνικό λαό και, για τον λόγο αυτόν,

5. Ο οθωμανικός όρος *μιλλέτ* (θρησκευτική κοινότητα) περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η οθωμανική διοίκηση κατέτασσε τους υπηκόους της με βάση το θρήσκευμά τους. *Ρουμ μιλλέτ* ονομαζόταν η κοινότητα των Ορθόδοξων Χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που πνευματικά, διοικητικά και θρησκευτικά υπάγονταν στην εξουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολης, ενώ ο προκαθήμενός του οικουμενικός πατριάρχης διατηρούσε εξουσίες πολιτικού ηγέτη και εκπροσώπου του μιλλέτ (*millet-basi* και *ruum-vekilli*) στην οθωμανική διοίκηση. Βλ. ενδεικτικά, Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821–1862*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005, σ. 31–33 και 42–45.

βλέπουμε ότι το κράτος παραδοσιακά είναι εξαιρετικά δύσκαμπτο, έως και αρνητικό. Εξάλλου, ο όρος *αλλογενής*, ο μη ανήκων στο γένος μας, σε αντίθεση με τον ομογενή, χρησιμοποιείται έως και σήμερα στο δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας και δείχνει ότι υπάρχει μια οριακά οντολογική, ουσιοκρατική θεώρηση του ποιος δεν είναι του γένους μας· και σίγουρα είναι αυτός που δεν είναι ορθόδοξος. Τώρα, τι κάνει το κράτος; Γιατί σωστά λες ότι το κράτος εξαπλώνεται και εξαπλούμενο συναντά νέες θρησκείες, νέες γλώσσες και πάει λέγοντας. Στην αρχή, με τις γλώσσες δεν υπάρχει μείζον θέμα, διότι δεν έχει αναδειχθεί η κρισιμότητα που έχει η χρήση της μίας γλώσσας, ενώ εξ αντικειμένου, στον 19ο αιώνα, υπάρχει ακόμα μια παράδοση ανοχής απέναντι στις γλώσσες που μιλιούνται στο νέο κράτος και, αργότερα, στο βασίλειο· με τις θρησκείες τα πράγματα είναι διαφορετικά. Κυρίως οι μουσουλμάνοι τελούν είτε υπό την αίρεση της έξωσης ή της προστασίας ως μια πολύ ιδιαίτερη κοινότητα, ανάλογα με τις πολιτικές συνθήκες, είτε υπό την αίρεση του να αλλάξουν πίστη – με αυτόν τον τρόπο γίνονται πολίτες τις περισσότερες φορές. Υπάρχουν πολλοί μουσουλμανικοί πληθυσμοί, και στην Πελοπόννησο ακόμα, που αλλάζουν το θρήσκευμά τους για να γίνουν με την ψυχία τους πολίτες. Άραξ και αλλάξει το θρήσκευμα το ελληνικό κράτος και το έθνος είναι αρκετά γενναϊόδωρο, δηλαδή η ελληνική ιθαγένεια, μοιλονότι παραπέμπει στο γένος, δεν έχει τα χαρακτηριστικά κλασικού φυλετισμού, όπως στα βορειοευρωπαϊκά έθνη-κράτη. «Βαπτίστηκες; Δικός μας». Ξεχνάς ότι ήσουν ηβιν. Αν πάτε σήμερα σε χωριά της Αρκαδίας, π.χ., τα οποία υπήρξαν μουσουλμανικά και βαπτίστηκαν οι κάτοικοί τους, γεγονός που δεν είναι γνωστό, όμως, το ότι κάποτε ήσουν Τούρκος, δηλαδή μουσουλμάνος –Τούρκους αποκαλούσαν τους μουσουλμάνους τότε–, είναι ένα στίγμα που θες να ξεχάσεις. Λοιπόν, αυτό συμβαίνει συνολικά με το ζήτημα της θρησκείας. Όταν, π.χ., το 1881 ενσωματώθηκε η Άρτα με τη Θεσσαλία στο ελληνικό κράτος, υπήρξε ειδική μνεία στη συνθήκη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία για το τι θα απογίνουν οι μουσουλμάνοι που ζούσαν στη Θεσσαλία και η ρύθμιση προέβλεπε περίοδο τριών ετών είτε για να φύγουν είτε για να αλλαξοπιστήσουν. Πάντως, οι μη ανήκοντες στο γένος ευπρόσδεκτοι δεν είναι· αυτή είναι η βάση της κουβέντας.

Έλληνες μετανάστες στη Νέα Υόρκη επιστρέφουν στην Ελλάδα για να πολεμήσουν στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, 1912 – Πηγή: Library of Congress

Κ.Κ.: Αυτή η πολιτική προτεραιότητα είναι παρούσα και στην περίπτωση των Βαλκανικών Πολέμων; Γιατί εκεί έχω την αίσθηση ότι υπάρχει μια μεγαλύτερη ρευστότητα, ακριβώς επειδή τα σύνορα είναι ρευστά και οι πληθυσμοί είναι σε μια κατάσταση ρευστότητας. Στη Θεσσαλονίκη, για παράδειγμα, η είσοδος του ελληνικού στρατού δεν σηματοδοτεί την αυτόματη έξωση των μειονοτικών πληθυσμών. Στην αρχή κλόζας, υπάρχει και η λογική της πολιτικής εκπροσώπησης τους στο ελληνικό Κοινοβούλιο· στις εκλογές, φέρ' ειπείν, του 1915 συμμετέχουν οι μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι των Νέων Χωρών.

Δ.Χ.: Πολύ σωστά εντοπίζεις ότι η τομή σε αυτήν τη διαδικασία που ανέπτυξα στην προηγούμενη μου απάντηση είναι το 1913, με τη συμπερίληψη των Νέων Χωρών, δηλαδή της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Κρήτης, όπου πλέον έχουμε συμπαγείς μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Εκεί, το ελληνικό κράτος, φυσικά, δεν μπορεί να αλλιάξει αυτά τα δεδομένα με την ευκολία που μπορούσε να το κάνει στην Τρίπολη, στη θήβα και αλλού. Το αποτέλεσμα είναι ότι το κράτος αναγκάζεται να ακολουθήσει, ετεροχρονισμένα λίγο, το παράδειγμα του μιλλέτ, που αναφέραμε προηγουμένως. Δηλαδή, οι πληθυσμοί αυτοί, νομικά, περιχαράκωνονται και τελούν υπό το καθεστώς μιας διαφορετικής κοινότητας που υπάρχει εν είδει μειονότητας μέσα στο νέο κράτος, το οποίο θρηνεύεται. Είναι εθνικό κράτος, αλλά ταυτόχρονα είναι και ένα κράτος το οποίο θρηνεύεται. Αυτό ισχύει. Στο πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας⁶ υπάρχουν παραδείγματα θεσμικής συνύπαρξης των μουσουλμάνων και των χριστιανών της Κρήτης, μέσα σε μια διττή έννομη τάξη· πάνω σε αυτό δούλεψε και ο Βενιζέλος ως πρωθυπουργός της Κρητικής Πολιτείας, πριν αναλάβει την ηγεσία της χώρας. Φυσικά, αυτό συνεχίζεται και στη Μακεδονία. Το βασικό θέμα στη Μακεδονία, όμως, πριν φτάσουμε στο ισλάμ, είναι τι γίνεται με τους χριστιανούς που παύουν πλέον να ανήκουν στο Πατριαρχείο· αυτό είναι το μεγάλο θέμα. Δηλαδή με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας⁷ πλέον έχουμε έναν πληθυσμό, τους Βούλγαρους, ο οποίος φεύγει από το Πατριαρχείο και πάει στην αυτοκέφαλη Εκκλησία της Βουλγαρίας. Άρα, κατ' ουσίαν, αυτό τι σημαίνει; Ότι νιώθει Βούλγαρος. Αυτό, το ελληνικό κράτος το ρύνει με μια ανταλλαγή πληθυσμών που συνομολογεί με τη Βουλγαρία, στο Νεϊγύ, το 1919.⁸ Τέλος, μένει και το κομμάτι των σλαβόφωνων που δεν είναι εξαρχηκοί, παραμένουν πατριαρχικοί, και εκεί βρίσκεται η μήτρα του Μακεδονικού ζητήματος που μας ταλαιπωρεί ακόμα και σήμερα, έναν αιώνα αργότερα.⁹

Κ.Κ.: Ναι, αλλά νομίζω ότι έχει μια χρησιμότητα να σκεφτούμε ότι υπάρχει μία στιγμή συμπερίληψης ή αυτόματης απόδοσης της ιδιότητας του έλληνα πολίτη σε πληθυσμούς που, παραδοσιακά στον ελληνικό εθνικισμό ή στη σημερινή εθνική αφήγηση, πολύ δύσκολα κανείς θα σκεφτόταν ότι θα μπορούσαν να είναι έλληνες πολίτες.

Δ.Χ.: Ε, μα τι να κάνανε; Δηλαδή, δεν μπορεί να τα θέλεις όλα δικά σου. Υπάρχουν δύο κυρίαρχα σχέδια εκείνη την εποχή στην Ελλάδα: η φτωχή πηλη τίμια, ας πούμε, Ελλάδα και η Μεγάλη Ελλάδα, η Ελλάδα των θαλασσών και των ηπείρων, το σχέδιο, δηλαδή, αν θέλεις, του φιλελεύθερου εκσυγχρονισμού έως και ιμπεριαλισμού που ακολουθεί η χώρα και τελικά τρώει τα μούτρα της, λίγα χρόνια αργότερα, στη Μικρά Ασία. Οπότε ένα τέτοιου είδους πολιτικό σχέδιο αύξησης, διπλάσιασμού, ουσιαστικά, της επικρατείας και εξωστρέφειας, εξ αντικειμένου χωράει κι άλλους, δεν μπορεί να μη χωρέσει και άλλους, αλλιώς αυτοϋπονομεύεται. Αλλά, το σχέδιο αυτό, ουσιαστικά, σταματάει άτακτα το '23 και μετά αλλιάζει η πολιτική και μπαίνει πλέον σε μια διαδικασία εσωστρέφειας. Τους κάναμε όλους πολίτες, αλλά τώρα είναι η στιγμή να διαλέξουμε τι είδους πολίτες θέλουμε, ποιοι είναι οι καλοί πολίτες του κράτους.

6. Κρητική Πολιτεία ήταν το επίσημο όνομα της Κρήτης από το 1896 έως το 1913, χρονιά ένωσης με την Ελλάδα. Μετά την επιτυχία της κρητικής επανάστασης του 1895, η Κρήτη, με το φερμάνι της 31ης (12ης) Αυγούστου 1896, ανακηρύχθηκε αυτόνομο κράτος υπό την προστασία των ευρωπαϊκών δυνάμεων, της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας, της Αυστρίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας, και υπό τουρκική επικυριαρχία.

7. Η Βουλγαρική Εξαρχία συστήθηκε ως αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία με διάταγμα (φερμάνι) του Σουλτάνου Αμπντούλ Αζίζ στις 12 Μαρτίου (28 Φεβρουαρίου) 1870. Έγινε χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Οικουμενικού Πατριαρχείου και είχε την έδρα της στην Κωνσταντινούπολη, επίσης.

8. Η Συνθήκη του Νεϊγύ υπογράφηκε στις 27 Νοεμβρίου 1919 μεταξύ της Βουλγαρίας και των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στη συνθήκη περιλαμβανόταν απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για την αμοιβαία και εθελουσία μετανάστευση φιλετικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων σε Ελλάδα και Βουλγαρία. Σε εκτέλεση της συνθήκης ψηφίστηκε σχετικός νόμος το 1922 και πραγματοποιήθηκε η ανταλλαγή των πληθυσμών.

9. Το ζήτημα αυτό έκλεισε οριστικά με τη Συνθήκη των Πρεσπών τον Ιούνιο του 2018, καθώς η Βόρεια Μακεδονία πλέον παραιτείται από οποιαδήποτε μέρημα ομοεθνών της στη βόρεια Ελλάδα.

Κ.Κ.: Θα επιμείνω, λίγο, στη Βουλή του 1915, γιατί κοίταζα τα πρακτικά και μου έκανε εντύπωση ότι σε αυτήν τη Βουλή έχουν εκλεγεί βουλευτές Εβραίοι και μουσουλμάνοι, οι οποίοι ορκίζονται ανάλογα μέσα στο Κοινοβούλιο.¹⁰ Δηλαδή είναι μια στιγμή κατά την οποία η ρευστότητα, νομίζω, των Βαλκανικών Πολέμων και το απρόβλεπτο –γιατί κανείς ακόμα δεν ξέρει πώς θα εξελιχθεί ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος– δημιουργεί αυτήν την πολιτική συμπερίληψη που περιέγραψες πριν. Συζητήσαμε με τον Δημήτρη Χριστόπουλο για το ποιος είναι έλληνας πολίτης. Ξεκινήσαμε από το 1821 και έχουμε φτάσει, νομίζω, έναν αιώνα μετά. Εκατό χρόνια ιστορίας χρειάζονται ένα μικρό διάλειμμα, πριν προχωρήσουμε.

Διανομή ψωμιού από τον Αμερικανικό Ερυθρό Σταυρό σε χριστιανούς, μουσουλμάνους και εβραίους, Καβάλα, 30/11/1919 – Πηγή: Library of Congress

10. Σύμφωνα με τα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, στις 3 Αυγούστου 1915 ορκίστηκαν στο Κοράνι οι μουσουλμάνοι βουλευτές – αναφέρουμε ενδεικτικά– Χασάν Ιμβραήμ Χαλίλ, Χαφούζ Μεχμέτ Φερρίτ, Χασάν Μεχμέτ, Σαρή Σαλή Βέν κ.ά., συνολικά 15 βουλευτές· στη Βίβλο 4 εβραίοι βουλευτές, οι Δαβίδ Ματαλίν, Ιωσήφ Μαλάχ, Μαυρίκιος Κοφίνας και Χαήμ Κοέν. Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής της Α΄ Συνόδου, της Κ΄ Βουλευτικής περιόδου (3 Αυγούστου 1915–21 Οκτωβρίου 1915)*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1916, ηλεκτρονικά διαθέσιμο στο <https://bit.ly/3e0Bb2w> (ημερομηνία ανάκτησης: 02/02/2021).

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ: Η «ΑΘΡΟΑ ΠΟΛΙΤΟΠΟΙΗΣΗ»

Κ.Κ.: Είχαμε σταματήσει τη συζήτησή μας σε μια ιστορική στιγμή συμπερίληψης, που είναι οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, δηλαδή η γεωγραφική επέκταση του ελληνικού κράτους. Μετά, όλοι και όλες ξέρουμε ότι ακολουθεί μια στιγμή τομής, από την οποία σε λίγα χρόνια θα συμπληρωθούν 100 χρόνια και πρέπει να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε πώς θα τη συζητήσουμε στην Ελλάδα. Ενώ την ανταλλαγή πληθυσμών. Ξέρουμε, φαντάζομαι, όλοι και όλες ότι το πρώτο κριτήριο για την ανταλλαγή πληθυσμών ήταν το θρήσκευμα, ότι ήταν μια υποχρεωτική ανταλλαγή και ότι μεταμόρφωσε την ελληνική κοινωνία με έναν πρωτοφανή τρόπο – και αντίστοιχα, σε μικρότερο βαθμό, και την τουρκική κοινωνία. Αυτό που ίσως δεν έχουμε συζητήσει είναι η ταχύτητα με την οποία αυτοί οι άνθρωποι που φτάνουν εδώ γίνονται έλληνες πολίτες.

Δ.Χ.: Η διαδικασία κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας από τους ανταλλαχθέντες και εν γένει τους πρόσφυγες της Τουρκίας είναι αυτόματα – όπως αυτόματα και μαζική είναι στις περιπτώσεις των εδαφικών προσαρτήσεων και ονομάζεται «αθρόα πολιτοποίηση». Δεν χρειάζεται καν να εκφράσει τη βούλησή του ο άνθρωπος. Δεν ερωτάται. Το ταξίδι από την Τουρκία προς την Ελλάδα περιλαμβάνει τη διαδικασία στέρξης της τουρκικής και κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας.

Κ.Κ.: Και αυτό το ορίζει με σαφήνεια και η συνθήκη.¹¹

Δ.Χ.: Ακριβώς.

Κ.Κ.: Δηλαδή η συνθήκη αναφέρει ρητά –αξίζει να σημειωθεί ότι ο αγγλικός όρος που χρησιμοποιείται για να τους περιγράψει είναι *migrants* και όχι *refugees*– ότι αυτοί γίνονται αντίστοιχα έλληνες και τούρκοι πολίτες.

Δ.Χ.: Ακριβώς.

Κ.Κ.: Αν' την άλλη, βέβαια, είναι μια εντυπωσιακή στιγμή μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και της ελληνικής πολιτείας, αν σκεφτεί κανείς ότι έχουμε ξαφνικά ένα εκατομμύριο παραπάνω πολίτες. Αυτό δεν είναι, όμως, και ένα εντυπωσιακό επίτευγμα, από την πλευρά της ίδιας της γραφειοκρατικής υποδοχής αυτών των ανθρώπων; Δηλαδή υπάρχει μια διαδικασία καταγραφής, υπάρχει μια διαδικασία απόδοσης αστυνομικών ταυτοτήτων, διαβατηρίων, εκλογικών βιβλιαρίων; αυτοί οι άνθρωποι ψηφίζουν αμέσως σχεδόν.

Δ.Χ.: Νομίζω ότι αναφέρεσαι στο μεγαλύτερο σχέδιο, που αφορά την πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση προσφύγων από την Τουρκία στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Πάντως, για να υλοποιηθεί αυτό το σχέδιο, έπρεπε οι άνθρωποι αυτοί πρώτα να εγγραφούν στα δημοτολόγια ή στα μητρώα αρρένων του δήμου ή της κοινότητας του ελληνικού κράτους. Αυτό αντιλαμβάνεσαι ότι, πριν από 100 περίπου χρόνια, δεν ήταν εύκολο να γίνει διοικητικά. Υπήρξαν προβλήματα: για αρκετό καιρό υπήρξαν άτομα τα οποία δεν είχαν ολοκληρώσει τη διαδικασία δημοτολογικής τους εγγραφής, όμως, όπως ορθώς είπες, πολύ γρήγορα ψήφισαν, δηλαδή γράφτηκαν στους εκλογικούς καταλόγους, και νομίζω ότι το ζήτημα αυτό, ουσιαστικά, έληξε σχετικά γρήγορα. Το βασικό, ωστόσο, δεν είναι το γραφειοκρατικό της υπόθεσης, είναι το γεγονός ότι με τη συμπερίληψη των ανθρώπων αυτών στον ελληνικό λαό κλείνει αυτός ο πρώτος αιώνας της ελληνικής ιθαγένειας, ένας αιώνας ανοιχτός, ένας αιώνας που το κράτος κοιτάει προς τα έξω θέλοντας να κάνει «νέους» Έλληνες. Από το '23 και ύστερα κλείνεται, κοιτάει προς τα μέσα, θέλοντας να «φτιάξει» τους Έλληνες που έχει ήδη συμπεριλάβει και να τους κάνει καλούς πολίτες.

11. Στο άρθρο 7 της Σύμβασης «περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών», που υπογράφηκε στη Λωζάνη στις 30 Ιανουαρίου 1923, αναφέρεται ρητά ότι: «Οι μετανάστες θέλουν αποβάλλει την ιθαγένειαν της εγκαταλειπομένης παρ' αυτών χώρας και αποκτήσει την της χώρας προς ην κατευθύνονται, άμα τη αφίξει των εις το έδαφος ταύτης».

CHRISTIAN REFUGEES FROM ASIA MINOR

5930-2

Πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, 1922 - Πηγή: Library of Congress

Κ.Κ.: Ναι. Δύσκολο κανείς να αντισταθεί στον πειρασμό και να μην αναφέρει τη φράση του Μάσιμο ντ' Ατζέλιο που λέει «φτιάξαμε την Ιταλία, ας φτιάξουμε και Ιταλούς».¹² Θα ήθελα να επιμείνω, λίγο, στη στιγμή της ανταλλαγής των πληθυσμών. Τι γίνεται με ανθρώπους, όπως οι Αρμένιοι, που έρχονται στην Ελλάδα; Και στη δική τους περίπτωση υπάρχει μια διαδικασία αυτόματης απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας;

Δ.Χ.: Υπάρχουν και Αρμένιοι που έρχονται πριν την ανταλλαγή στην Ελλάδα. Και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχει κτήση της ιθαγένειας, ωστόσο, από τότε, υπάρχει μια καχυποψία σε ό,τι αφορά την κτήση ελληνικής ιθαγένειας από Αρμένιους, διότι οι Αρμένιοι θεωρούνται ότι δεν ανήκουν στο έθνος, δεν μπορούν να ανήκουν στο έθνος. Υπάρχει μια οργανική αντίληψη περί του αρμένικου έθνους. Πριν 15-20 χρόνια, όταν ουσιαστικά ξεκινούσα την έρευνα που κατέληξε στο βιβλίο, μια ανώτατη υπάλληλος της Διεύθυνσης Ιθαγένειας του ελληνικού Υπουργείου Εσωτερικών μού είχε πει ότι «ο Αζέρος Έλληνας γίνεται, ο Αρμένιος ποτέ δεν θα γίνει Έλληνας». Σ' το λέω αυτό, διότι γενικώς είμαστε καλομαθημένοι και πιστεύουμε ότι με τους Αρμένιους είμαστε αδέρφια και όλα αυτά, αλλά υπάρχουν και σκιές σε αυτήν την «αδελφική» σχέση.

ΣΤΕΡΗΣΗ ΙΘΑΓΕΝΕΙΑΣ: ΕΝΑ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΕΛΕΓΧΟΥ ΚΑΙ ΕΚΚΑΘΑΡΙΣΕΩΝ

Κ.Κ.: Νομίζω ότι το παράδειγμα των Αρμενίων μάς συνδέει με αυτό που έλεγες πριν, ότι υπάρχει, απ' τη μία, το κλείσιμο και η αυτόματη απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη σε αυτούς που έρχονται, από την άλλη, το κράτος αρχίζει πλέον να έχει πολύ πιο στενές πολιτικές παρακολούθησης αυτών οι οποίοι ξεφεύγουν από τον, ιδεολογικό πλέον, ορισμό του ποιος είναι Έλληνας. Δηλαδή την παρακολούθηση των μειονοτήτων, την αίσθηση ότι υπάρχουν αποκλίνουσες εκδοχές της ιδιότητας του έλληνα πολίτη.

Δ.Χ.: Το 1926 είναι μια κρίσιμη ημερομηνία γιατί εγκαινιάζεται ο θεσμός της διοικητικής εκτόπισης και το 1927 ο θεσμός της στέρησης ιθαγένειας.¹³ Σε πρώτη φάση, η ομάδα στόχου είναι οι έλληνες μειονοτικοί: αλλογενείς,

Ορφανά παιδιά Ελλήνων και Αρμενίων περιμένουν το καράβι που θα τους πάει από την Τουρκία στην Ελλάδα, 1915-1916 – Πηγή: Library of Congress

12. Η φράση ανήκει στον Massimo d'Azeglio (1798-1866), πρωθυπουργό του Βασιλείου της Σαρδηνίας, και αναφέρεται στο γεγονός ότι μπορεί το ιταλικό κράτος να δημιουργήθηκε το 1861, αλλά δεν είχαν όλοι οι Ιταλοί, εκείνη την εποχή, την ίδια εθνική ταυτότητα.

13. Το Νομοθετικό Διάταγμα ψηφίστηκε στις 2 Ιουνίου 1926 επί δικτατορίας Θεόδωρου Πάγκαλου και προέβλεπε την εκτόπιση πολιτών που θεωρούνταν επικίνδυνοι για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, και τη στέρηση της ιθαγένειας από πολίτες που εγκατέλειπαν τη χώρα και δεν είχαν πρόθεση πατρινόστασης.

σλαβόφωνοι Μακεδόνες, Βλάχοι και Εβραίοι· λιγότερο οι μουσουλμάνοι, οι οποίοι απολαμβάνουν το status μιας προστατευμένης, περιχαρακωμένης κοινότητας στο κράτος και αναφέρονται στους Μουσουλμάνους-Τούρκους, γιατί οι Μουσουλμάνοι-Αρβανοί ή Τσάμηδες από την αρχή μπαίνουν στο στόχαστρο. Όλοι αυτοί, λοιπόν, αποτελούν ομάδες στόχου στέρξης ιθαγένειας. Ο τρόπος για να διευθετηθεί το ζήτημα των μειονοτήτων είναι η αφαίρεση της ιθαγένειας από πρόσωπα που είναι αλλογενείς και εγκαταλείπουν την Ελλάδα χωρίς πρόθεση παλινοστάσης· αυτό λέει ο νόμος. Για παράδειγμα, είσαι Εβραίος, φεύγεις, πας στο Ισραήλ, ας πούμε, ή πας σε αυτό που θα γίνει μετά Ισραήλ; Σου παίρνουμε την ιθαγένεια. Είσαι Βλάχος, του ορεινού όγκου του Βερμίου, φεύγεις και πας στη Ρουμανία; Σου παίρνουμε την ιθαγένεια. Ο στόχος είναι προφανής εδώ: να ξεσκαρτάσουμε τον «εθνικώς υγιή» πληθυσμό. Και το μέτρο της αφαίρεσης της ιθαγένειας είναι ένα εξαιρετικά κρίσιμο, επιτελικό μέτρο προς αυτήν την κατεύθυνση –το οποίο, φυσικά, δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο από την Ελλάδα– αλλά είναι το πιο βασικό διότι με μια απλή διοικητική πράξη επιτρέπει στο κράτος να τελειώνει επ' όρου ζωής με κάποιον που θεωρεί ότι δεν αξίζει να είναι δικός του.

Κ.Κ.: Τον σβήνει από τα κατάστικτά του.

Δ.Χ.: Τελειώνει ο άνθρωπος, ζητάει κατόπιν να μπει στη χώρα και χωρίς ιθαγένεια δεν μπορεί να μπει. Είναι πολύ ριζοσπαστικό μέτρο η αφαίρεση της ιθαγένειας. Συνηθίζω να λέω στους φοιτητές μου ότι στον κόσμο των κρατών η ιθαγένεια έχει τη σημασία που έχει η συγγένεια στον κόσμο των οικογενειών. Χωρίς γονείς είσαι ορφανός, χωρίς ιθαγένεια είσαι ανιθαγενής, είσαι άπατρις, δεν έχεις τίποτα. Η ιθαγένεια είναι η βάση πάνω στην οποία συγκροτείται όλη η υπόλοιπη νομική προσωπικότητα του ατόμου: χωρίς ιθαγένεια δεν έχεις τίποτα. Άρα, λοιπόν, όταν αρχικά οι Αρμένιοι και οι μειονοτικοί, κατόπιν και οι κομμουνιστές, στερούνται την ιθαγένεια, χάνουν όλες τις ιδιότητες και τα δικαιώματα του πολίτη της χώρας που απορρέουν από αυτήν.

Κ.Κ.: Την ίδια στιγμή, η στέρξη της ιθαγένειας δεν έχει και μια ειρωνική διάσταση, καθώς καταδεικνύει ότι η ιδιότητα του ποιος είναι Έλληνας δεν είναι μια απόλυτη, ουσιοκρατική, κληροδοτημένη ιστορικά, ιδιότητα; Δηλαδή, απέναντι σε κάποιον ο οποίος θα πει το σύνθημα «Έλληνας γενιέσαι, δεν γίνεσαι» θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει «τελικά, αφού ξγίνεσαι, μάλλον μπορείς και να γίνεις».

Δ.Χ.: Είναι εξαιρετική η παρατήρησή σου. Νομίζω ότι αυτή είναι η τομή, αν θέλεις, και αυτό είναι το βασικό επιχείρημα που προσπαθώ να αναπτύξω στο βιβλίο μου, και χαίρομαι που μου το λες έτσι. Διότι, όντως, έστω και με αυτήν την πολιτική της στέρξης της ιθαγένειας, το κράτος δείχνει ότι το έθνος δεν είναι μια οργανική, ουσιοκρατική ενότητα, η οποία αναπαράγεται ως τέτοια εξαιτίας κάποιων δεσμών πολιτισμικών, θρησκευτικών ή άλλων. Τελικά είναι μια κοινότητα, η οποία αναπαράγεται με βάση μια πολιτική στόχευση αλληλεγγύης που σε δεδομένες στιγμές δεν περιλαμβάνει, για παράδειγμα, τους Βλάχους, σε κάποιες άλλες, όμως, τους περιλαμβάνει, σε κάποιες στιγμές δεν περιλαμβάνει τους αριστερούς και τους κομμουνιστές, ενώ σε κάποιες άλλες στιγμές τους περιλαμβάνει και τους ανέχεται και πάει λέγοντας. Αυτό σημαίνει ότι η διάκριση μεταξύ του αλλογενούς ή και του ομογενούς, που είναι η κλασική ουσιοκρατική διάκριση, «μπάζει» πολλοπλά, διότι το κράτος δεν είναι έντιμο, αν έχει νόημα η χρήση αυτής της λέξης, στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται το ποιος είναι αλλογενής. Δεν είναι «έντιμο», ακριβώς διότι κάποια στιγμή από τους ομογενείς πετάει έξω τους κομμουνιστές. Ίσως το «έντιμο» να μην είναι ακριβής χαρακτηρισμός εδώ, σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, δεν είναι αυστηρά προσηλωμένο σε αυτήν την ουσιοκρατία για την οποία έκανες λόγο. Υπάρχει μέσα στο ελληνικό έθνος, λοιπόν, ένας αυστηρά βουλησιαρχικός έως και βολонταριστικός πολιτικός χαρακτήρας, που δείχνει ότι κανένα σώφρον κράτος, όταν έχει συγκεκριμένες πολιτικές στοχεύσεις, δεν αρκείται σε ιδεολογήματα τέτοιας οντολογικής διάστασης.

Ο «ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΕΧΘΡΟΣ»

Κ.Κ.: Οπότε, δηλαδή, όταν στερούν την ιθαγένεια από τους πολιτικούς πρόσφυγες του Εμφυλίου, βασίζονται στη νομική παρακαταθήκη του 1927;

Δ.Χ.: Όχι, ο Εμφύλιος εντατικοποιεί, αν θέλεις, το μέτρο στέρξης της ιθαγένειας. Οι περισσότεροι που τη στερήθηκαν στον Εμφύλιο τη στερήθηκαν με το λεγόμενο ΛΖ΄ Ψήφισμα του 1947,¹⁴ το οποίο ουσιαστικά αναφέρει ότι αυτοί που έφυγαν απ' τη χώρα και είναι «εχθροί», ας πούμε, και επιβουλεύονται το καθεστώς στερούνται την ελληνική ιθαγένεια. Με αυτόν τον τρόπο, τη στερήθηκαν.

14. Στις 4 Δεκεμβρίου 1947 ψηφίζεται, από την κυβέρνηση θεμιστοκλή Σοφούλη, το ΛΖ΄ Ψήφισμα, το οποίο προβλέπει τη στέρξη της ιθαγένειας από «Έλληνες υπηκόους διαμένοντες προσωρινώς ή μονίμως εις το εξωτερικόν, οίτινες διαρκούσης της παρουσίας ανταρσίας δρουν αποδεδειγμένως αντεθνικώς ή ενισχύουν καθ' οιονδήποτε τρόπον τον κατά του Κράτους διεξαγόμενον συμμοριακόν αγώνα».

Πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην Πράγα της Τσεχοσλοβακίας, 1952
(ΑΣΚΙ / Φωτογραφική Συλλογή Δημήτρη Δημητριάδη)

Σχολείο ελλήνων πολιτικών προσφύγων του εμφυλίου πολέμου στην ανατολική Ευρώπη
(ΑΣΚΙ / Φωτογραφική Συλλογή Δημήτρη Δημητριάδη)

Κ.Κ.: Υπήρχαν φωνές εντός του Κοινοβουλίου ή εντός του νομικού κόσμου, το 1947, που προσπάθησαν, ας πούμε, να τροποποιήσουν αυτήν την αντίληψη περί ελληνικότητας;

Δ.Χ.: Με εξαίρεση τον Αλέξανδρο Σβώλο,¹⁵ δεν είναι σε γνώση μου έλληνες συνταγματολόγοι εκείνης της εποχής που να έγειραν αντιρρήσεις ως προς τις στοχεύσεις της νομοθεσίας της στέρσης ιθαγένειας. Στη συνέχεια έχουμε τον Μάνεση, που κάνει λόγο για τον «εσωτερικό εχθρό» ως τον κατεξοχήν επικίνδυνο ύποπτο και όχι ένοχο, ενώ στη Μεταπολίτευση τη σκυτάλη παίρνουν οι νεότεροι, όπως ο Αλιβιζάτος με το κλασικό του βιβλίο του για τους πολιτικούς θεσμούς στην Ελλάδα του μετεμφυλιακού κράτους.¹⁶ Πάντως, το Συμβούλιο της Επικρατείας, έως πολύ πρόσφατα, θεωρούσε ότι η αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας είναι κυριαρχική αρμοδιότητα του ελληνικού κράτους και, ως προς αυτό, τα δικαιώματα που υπάρχουν στο υποκείμενο που στερείται την ιθαγένεια είναι μάλλον περιορισμένα. Το ίδιο ισχύει και για το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που δεν έχει νομολογήσει σχετικά σε περιπτώσεις στέρσης της ελληνικής ιθαγένειας.

Κ.Κ.: Οπότε, δηλαδή, υπάρχει πρόσφατο ιστορικό προηγούμενο στερήσεων ιθαγένειας. Λέμε, για παράδειγμα, ότι η τελευταία εκτέλεση στην Ελλάδα έγινε την τάδε ημερομηνία. Οι στερήσεις της ιθαγένειας;

Δ.Χ.: Το μέτρο της στέρσης της ιθαγένειας του αλλογενούς που εγκαταλείπει το ελληνικό έδαφος χωρίς πρόθεση παλιννόστησης υπάρχει από το 1927 και ενσωματώθηκε στον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας του 1955 στο άρθρο 19. Το περιβόητο άρθρο 19 μακρομέρευσε και μετά τη δεκαετία του '60, ενώ ίσχυε μέχρι το 1998, με στόχευση, αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά, στη Θράκη. Φτάνουμε, δηλαδή, στα τέλη του 20ού αιώνα για να απαλλαγούμε από αυτό. Έκτοτε δεν υπάρχει αφαίρεση ελληνικής ιθαγένειας παρά μόνο σποραδικά. Υπάρχουν και σήμερα μετρημένες στα δάχτυλα αφαιρέσεις ελληνικής ιθαγένειας, οι οποίες αφορούν κατασκόπους ή ανθρώπους που θεωρούνται εξαιρετικά επίφοβοι. Πάντως, το μέτρο σταμάτησε να εφαρμόζεται μαζικά το '98, όταν, όπως είχε πει και ο Προκόπης Παυλόπουλος, «επετέλεσε τον εθνικό του στόχο». 60.000 περίπου μειονοτικοί έχασαν την ιθαγένειά τους και πλέον είχε συρρικνωθεί, όσο γινόταν, ο πληθυσμός της Θράκης.

Η ΕΛΛΑΔΑ ΩΣ ΧΩΡΑ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ

Κ.Κ.: Το '98 μας οδηγεί, με τη σειρά του, στην εποχή της μαζικής εισροής μεταναστών, οι οποίοι στα ελληνικά μάτια διακρίνονται σε δύο χοντρικά κατηγορίες: στους ξένους και στους ομογενείς.

Δ.Χ.: Δύο κατηγορίες, ακριβώς. Οι ξένοι-ξένοι, οι αλλογενείς λοιπόν, οι Αλβανοί και άλλοι μετανάστες, και, μέσα σε αυτούς, οι ομογενείς, δηλαδή οι Έλληνες της Αλβανίας και οι παλιννοστούντες. Έχουμε, δηλαδή, την εθνοτική μετανάστευση ή, αλλιώς, παλιννόστηση. Να ξεκαθαρίσουμε καταρχάς ότι ο όρος *παλιννόστηση* είναι μια ψευδαίσθηση, υπό την έννοια ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν υπήρξαν ποτέ στην Ελλάδα για να επιστρέψουν σε αυτήν, είναι κανονικοί μετανάστες ή πρόσφυγες που πάνε κάπου. Απλώς ο όρος χρησιμοποιείται στην Ελλάδα, για να τονιστεί το στοιχείο της σχέσης με την πατρίδα. Λοιπόν, ακολουθούνται δύο πολιτικές εκείνη την εποχή. Η πρώτη αφορά τους ομογενείς από τη Σοβιετική Ένωση: η μεταχείρισή τους είναι ευνοϊκή γιατί θεωρούνται αδέρφια και με συνοπτικές διαδικασίες αποκτούν την ελληνική ιθαγένεια, με τρόπους που δεν τιμούν το κράτος δικαίου, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '90. Αυτό σταματάει το 2000 καθώς καταλαβαίνει το κράτος ότι έχει ξεχειλώσει πολύ η υπόθεση. Η άλλη αφορά τους Έλληνες της Αλβανίας, οι οποίοι αναγνωρίζονται, φυσικά, ως Έλληνες, αλλά υπάρχει το κρίσιμο ζήτημα ότι η χώρα μας θέλει να κρατήσει, στατιστικά τουλάχιστον, ζωντανή την ελληνική μειονότητα στην Αλβανία, με αποτέλεσμα η κτήση ελληνικής ιθαγένειας απ' αυτούς τους ανθρώπους να ξεκινήσει μόλις το 2007. Μέχρι τότε, οι Έλληνες της Αλβανίας δεν γίνονταν Έλληνες, όχι επειδή δεν ήταν Έλληνες, αλλά επειδή ήταν Έλληνες και έπρεπε να είναι στην Αλβανία.

15. Ο Αλέξανδρος Σβώλος (1892-1956) ήταν έλληνας νομικός και πολιτικός. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής διετέλεσε Πρόεδρος της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ). Μετά την Κατοχή, ανέλαβε υπουργός Οικονομικών στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Γεωργίου Παπανδρέου. Λόγω των αριστερών του πεποιθήσεων, εξορίστηκε και φυλακίστηκε.

16. Βλ. Αριστόβουλος Ι. Μάνεσης, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 8 (Ιούλιος 1980), σ. 20-35 και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.

Αλβανοί μετανάστες φτάνουν στην Ελλάδα, 1/1991. Φωτογράφος: Σπύρος Στάβερης
<https://tinyurl.com/yc73frtv>

Κ.Κ.: Ναι, θυμάμαι τις διαδηλώσεις με τις ελληνικές σημαίες και τους ανθρώπους αυτούς να διεκδικούν την εκπλήρωση της υπόσχεσης του ελληνικού κράτους ότι «είστε τα αδέρφια μας».

Δ.Χ.: Πάντα η ιθαγένεια έχει μια εργαλειακή χρήση, δεν έχει καθαρή, αποκλειστική ιδεολογικοπολιτική στόχευση, μπλέκει με τις συγκυρίες και τις διοικητικές εσωτερικές ή διεθνείς σκοπιμότητες.

Κ.Κ.: Μπλέκει και με το ερώτημα, επίσης, ποιος είναι Έλληνας πέραν των ελληνικών συνόρων;

Δ.Χ.: Υπάρχει, φυσικά, και το ζήτημα της διασποράς. Διότι, από το 1980 και ύστερα, εξαιτίας της εισόδου της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, το ελληνικό διαβατήριο γίνεται ένα σημαντικό και ακριβό διεθνές διαβατήριο. Πολλοί Έλληνες, λοιπόν, γόννοι Ελλήνων που έχουν φύγει, κυρίως για υπερατλαντική μετανάστευση, ανακαλύπτουν ότι μπορούν, διά της επανάκτησης, κτήσης ή του καθορισμού της ελληνικής ιθαγένειας –χρησιμοποίησα τρεις σχετικούς νομικούς όρους– να αποκτήσουν ένα διαβατήριο που έχει αξία. Εκεί αρχίζει όλη αυτή η ιστορία που σχετίζεται με την υπεροχή του δικαίου του αίματος στο δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, ο Έλληνας πολίτης μπορεί να κληρονομή την ιθαγένειά του στο τέκνο του, αιωνίως, ισοβίως και ανεξαρτήτως του πού ζει, ανεξαρτήτως, δηλαδή, του κριτηρίου της κατοικίας. Η κατοικία δεν έχει σημασία για την ιθαγένεια των Ελλήνων, η κατοικία αρχίζει να έχει σημασία για την ιθαγένεια των μεταναστών που κατοικούν πλέον στην Ελλάδα και, κατοικώντας σε αυτήν, χτυπάνε την πόρτα για να γίνουν πολίτες. Αλλά ορθώς είπες –και νομίζω ότι αυτό πρέπει να το επισημάνουμε– ότι με αυτήν την ιδεολογικοπολιτική κληρονομιά του 20ού αιώνα, που, από το 1923 και ύστερα, είναι μια κληρονομιά εσωστρέφειας και καταστολής, το ελληνικό κράτος βρίσκεται, από τα τέλη του 20ού αιώνα και ύστερα, ενώπιον ενός νέου διλήμματος: «Τι κάνω με όλους αυτούς που έρχονται και θα μείνουν εδώ;». Μια χώρα που είναι τρόπον τινά εθισμένη στις αφαιρέσεις ιθαγένειας μειονοτικών βρίσκεται ενώπιον της πρόκλησης παροχής της ιθαγένειάς της σε μετανάστες. Αυτό είναι πάρα πολύ βασικό και η πολιτική που ακολουθείται ως και το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα

είναι αμυντική και στη λογική της θωράκισης του δικαίου της ελληνικής ιθαγένειας. «Δεν θα γίνεις Έλληνας ποτέ» ή «Έλληνας γεννιέσαι, δεν γίνεσαι», όπως είχε πει και ο Παναγιώτης Ψωμιάδης στην περίφημη υπόθεση του αλβανού αριστούχου μαθητή Οδυσσέα Τσενάι στη Νέα Μχανιώνα το 2000.¹⁷ Η αντίδραση, με άλλα λόγια, είναι αμέσως αντίδραση άμυνας: θωρακίζω τον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας. Το 2004 φτιάχνουμε νέο κώδικα ιθαγένειας και, αντί να περάσουμε κάποιες αλλαγές που θα διευκολύνουν την κτήση της ιθαγένειας από τους μετανάστες, το κάνουμε ακόμα πιο δύσκολο και βάζουμε παράβολο 500.000 δραχμές, το οποίο ισχύει από το 1999. Θέλω να πω, δηλαδή, ότι κάνουμε ακόμα πιο δύσκολη τη ζωή των ανθρώπων. Το 2010 τροποποιείται ο Κώδικας και αλλιάζουν δύο βασικά και κρίσιμα, κατά τη γνώμη μου, σημεία, που ίσχυαν έως τότε. Το πρώτο είναι ότι έως τότε δεν υπήρχε υποχρέωση απάντησης στους ανθρώπους που αιτούνταν την ελληνική ιθαγένεια –ο ίδιος ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας εξαιρούσε τις υποθέσεις ιθαγένειας από το κράτος δικαίου– και το δεύτερο ήταν ότι τα ζητήματα που αφορούσαν την ιθαγένεια δεν υπάγονταν σε προθεσμίες. Αν σκεφτεί κανείς αυτές τις δύο εξαιρέσεις, δηλαδή τη μη αιτιολογημένη απάντηση του όχι και τη μη υπαγωγή στις προθεσμίες, είχε δημιουργηθεί μια «νησίδα ανομίας» μέσα σε ένα κράτος δικαίου, διότι η διοίκηση μπορούσε να κάνει ό,τι θέλει, γιατί αυτό επιζητούσε, τελικά.

ΠΡΟΣ ΤΟ «ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΘΝΟΣ»: ΕΝΑΣ ΑΓΩΝΑΣ ΠΟΥ ΣΥΝΕΧΙΖΕΤΑΙ

Κ.Κ.: Τη στιγμή που έχεις περίπου 900.000 ανθρώπους που ζουν εδώ· ζουν, κάνουν μεροκάματα, πεθαίνουν, γεννάνε κ.λπ. Τι θα γινόταν με αυτούς τους ανθρώπους αν δεν ερχόταν η μεταρρύθμιση του '10 και μετά του '15;

Δ.Χ.: Το απωθούσε το κράτος αυτό, αλλά δεν είναι μόνο το ελληνικό κράτος που το έκανε. Στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη παίρνει καιρό μέχρι να χωνέψουν ότι οι άνθρωποι αυτοί ήρθαν για να μείνουν. Αυτό συμβαίνει και στη Γερμανία, στην Αυστρία. Στις αρχές του 21ου αιώνα, ο Χέλμουτ Κόλτ¹⁸ (όχι κάποιος ακραίος και ανόητος δεξιός) έλεγε πως «η Γερμανία δεν είναι κράτος μεταναστών». Σκέψου! Τα μόνα κράτη που ξεκινάνε από άλλες βάσεις είναι αυτά που έχουν ένα έντονο αποικιοκρατικό παρελθόν και, ως εκ τούτου, έχουν μια τέτοια αντίληψη κοσμοπολιτισμού και αυτοκρατορίας, όπως οι Ολλανδοί, οι Άγγλοι και πάει λέγοντας. Εδώ, σε εμάς, η γραμμή ήταν ότι η μετανάστευση είναι ένα ατύχημα.

Κ.Κ.: Και θα γυρίσουν πίσω.

Δ.Χ.: Λοιπόν, αυτό το πολιτικό σχέδιο της προσδοκίας της επιστροφής δεν ήταν βιώσιμο και αυτό έχει γίνει φανερό ήδη από τις αρχές του 2000. Τι θα κάνεις; Θα κρατάς με αυτούς τους όρους στη χώρα ένα εκατομμύριο ξένους, οι οποίοι μεγαλώνουν και κάνουν και τα παιδιά τους και τα παιδιά τους κάνουν παιδιά και πάει λέγοντας; Γι' αυτό, ήδη από τις αρχές του 2000, αρχίζει να υπάρχει το αίτημα κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας διά της διευκόλυνσης των διαδικασιών μέσα από τον Κώδικα, το οποίο καταλήγει στη μεταρρύθμιση του 2010 που νομίζω ότι είναι μια τομή στο δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας και για την οποία δουλέψαμε πολύ συγκροτημένα μία ομάδα απ' την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.¹⁹ Ξεκινήσαμε το '09, φτιάχνοντας ένα σχέδιο του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, το δώσαμε σε ολόκληρη την τότε πολιτική ηγεσία, επεξεργαστήκαμε όσο γίνεται περισσότερο όλες τις εκδοχές και το '10 έγινε αυτό το οποίο φαινόταν απρόσμενο: άλλαξε ο Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας.

Κ.Κ.: Άλλαξε για να ξαναλλάξει μετά.

17. Το 2000 ο αλβανικής καταγωγής αριστούχος μαθητής της Γ΄ Γυμνασίου Οδυσσέας Τσενάι ορίστηκε σηματοφόρος στην παρέλαση της 28ης Οκτωβρίου στη Νέα Μχανιώνα Θεσσαλονίκης. Οι κάτοικοι της περιοχής αντέδρασαν, θεωρώντας ότι ο αλβανικής καταγωγής μαθητής δεν είχε δικαίωμα να κρατήσει την ελληνική σημαία. Γρήγορα, το θέμα πήρε τεράστιες διαστάσεις, με τον ξενοφοβικό και ρατσιστικό λόγο να κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα. Αντίστοιχο περιστατικό επαναλήφθηκε και το 2003, όταν ο Τσενάι ορίστηκε σηματοφόρος ως αριστούχος μαθητής της Γ΄ Λυκείου. Και στις δύο περιπτώσεις ο Τσενάι παραιτήθηκε του δικαιώματός του.

18. Ο Helmut Josef Michael Kohl (1930–2017) ήταν γερμανός πολιτικός και ηγέτης του Χριστιανοδημοκρατικού Κόμματος (CDU). Διετέλεσε καγκελάριος της Γερμανίας από το 1982 έως το 1998.

19. Η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) είναι το παλαιότερο σωματείο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Ιδρύθηκε 1936, με πρώτο πρόεδρο τον Αλέξανδρο Σβίβλο. Η Ένωση διαλύθηκε με την επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου. Στη διάρκεια των μεταπολιτευτικών χρόνων, στο Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, οι Φαίδων Βεγλιερής, Αριστόβουλος Μάνεσης, Γιάννης Σουριαδάκης, Νίκος Φραγγάκης, Νίκος Αθιβιάζος, Χρύσα Χατζή, Γιάννης Κτιστάκης, Γιάννης Ιωαννίδης, Μιχάλης Τσαπόγας, Κλεώ Παπανατολέων, Κωστής Παπαϊωάννου, Δημήτρης Σαραφινός, Νίκος Παρασκευόπουλος, Δημήτρης Χριστόπουλος και Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης. Σήμερα πρόεδρος της Ένωσης είναι ο δικηγόρος Γιάννης Ιωαννίδης.

*Κατάληψη του ξενοδοχείου City Plaza για τη στέγαση προσφύγων, Αθήνα, 2016
(Από το βιβλίο: No direction home, Rosa Luxemburg Stiftung–Athens Office, 2016)*

Δ.Χ.: Κοίταξε να δεις, δεν άλλαξε ολοκληρωτικά με την απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας το 2012, αν αυτό υπαινίσσεσαι, όμως οι αλλαγές που έγιναν το '10 είναι μεγάλες, είναι κολλοσοσιαίες. Δηλαδή το άλμα που κάνει το δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας το '10, συγκριτικά κοιτώντας το, διότι έχω παρακολουθήσει και σε ευρωπαϊκό επίπεδο τι γίνεται εκείνη την εποχή, είναι το μεγαλύτερο άλμα που κάνει μια χώρα. Αλλά ξεκινά από πολύ πίσω ώστε να φτάσει εκεί όπου περίπου είναι οι άλλοι και να πησσαριστεί καλά.

Κ.Κ.: Οπότε διανύει μεγαλύτερη απόσταση.

Δ.Χ.: Κάνει μια μεγάλη δρασκελιά, ας το πούμε έτσι. Λοιπόν, τι προβλέπει; Πρώτον, κατάργηση της ανατιολόγητης αρνητικής απόφασης· το «όχι» αιτιολογείται σε ένα κράτος δικαίου, πάντα. Δεύτερον, υπαγωγή σε προθεσμίες, μεγαλύτερες μεν των κανονικών διοικητικών προθεσμιών, σε κάθε περίπτωση όμως υπαρκτές και ρητά προσδιορισμένες. Και τρίτον, εξορθολογισμός των διαδικασιών κτήσης της ιθαγένειας, εξορθολογισμός της πολιτογράφησης. Μέχρι το 2010, το κριτήριο που προέτασσε ο Κώδικας της Ελληνικής Ιθαγένειας ήταν η εξέταση του ήθους και της προσωπικότητας του αιτούντος. Όπως αντιλαμβάνεσαι, το ήθος και η προσωπικότητα είναι πολύ υποκειμενικές έννοιες και το να εξετάζουμε το ήθος του καθενός δεν είναι και πολύ συμβατό κριτήριο σε μια τέτοια διαδικασία για μια δημοκρατική κοινωνία. Σε αυτό το σημείο, λοιπόν, προτάξαμε την ανάγκη να βρούμε κριτήρια κοινωνικής ένταξης αλλά το '12 έρχεται το Συμβούλιο της Επικρατείας και αποφασίζει, δυστυχώς, ότι τα παιδιά που γεννιούνται εδώ πέρα δεν μπορούν να παίρνουν την ελληνική ιθαγένεια έτσι. Το ελληνικό έθνος, λέει, δεν είναι ασπόνδυλο. Ούτε εμείς θεωρήσαμε ότι είναι κουνούπι το ελληνικό έθνος, ξέρουμε, φυσικά, ότι δεν είναι ασπόνδυλοι οργανισμοί τα έθνη. Το παλέψαμε πάντως. Και το '15, συνεχίστηκε η αλλαγή, δρομολογήθηκε, διορθώθηκε αυτό το οποίο ήθελε το Συμβούλιο της Επικρατείας χωρίς να νοθεύεται η βούληση συμπερίληψης και, πλέον, τα παιδιά που γεννιούνται εδώ μπορούν, με το που ξεκινάνε σχολείο, ουσιαστικά, να πάρουν την ελληνική ιθαγένεια.

Κ.Κ.: Δημήτρη, κάναμε μια επί τροχάδην επισκόπηση της ελληνικής ιθαγένειας των τελευταίων διακοσίων ετών. Έχω μια πολύ μικρή τελευταία ερώτηση. Εσύ, μετά το 2015, νιώθεις ότι ένας κύκλος έκλεισε; Ή μάλλον να το θέσω αλλιώς: ποιος είναι έλληνας πολίτης για σένα, από 'δώ και πέρα;

Δ.Χ.: Πάντα, εγώ είμαι του πολιτικού έθνους, της γραμμής του έθνους ως συνείδησης και ως σύμπτωσης των βουλήσεων των ανθρώπων που θέλουν να ανήκουν σε αυτό. Αν δεν ανήκεις σε αυτό, αν δεν θέλεις να ανήκεις σε αυτό, δεν είσαι. Όποιος θέλει είναι. Ποιος είναι έλληνας πολίτης; Πολίτης είναι αυτός που ζει εδώ, δυστυχεί ή ευτυχεί εδώ, έχει φέρει εδώ το κέντρο των βιοτικών του σχέσεων, με ό,τι αυτό συνεπάγεται, και νιώθει έναν δεσμό αλληλεγγύης με τους άλλους που έχουν την ίδια ιδιότητα και με αυτόν τον τρόπο η ιδιότητα του πολίτη μπορεί να συνεχίζεται. Τίποτα δεν είναι αιώνιο στον κόσμο των εθνών, ούτε στον κόσμο των λαών. Υπάρχουν στιγμές που ο Αλβανός γίνεται Έλληνας. Δείτε ένα ελληνικό σχολείο, δείτε πόσα αλβανάκια έγιναν ελληνάκια και αυτό, πιθανόν, να δυσχεραστεί τους παππούδες τους στην Αλβανία – τι να κάνουμε όμως; Κάποια στιγμή ο Έλληνας γίνεται Καναδός και Αυστραλός και αυτό δυσχερατεί τους παππούδες του στη Λακωνία και τη Μεσσηνία, αλλά τι να κάνουμε; Έτσι είναι η ζωή. Οι συνειδήσεις δεν είναι τατουάζ, αλλιάζουν, αντέχουν, διότι σχετίζονται με την ταυτότητα των ανθρώπων, όχι με το δεητίο ταυτότητας, αλλά με την πραγματική τους ταυτότητα. Σε μια δημοκρατία, όπως φαντάζομαι ότι θέλουμε τη χώρα μας, πρέπει να δεχόμαστε αυτού του τύπου τις αλλαγές ως μέρος της ζωής μας, γιατί έτσι αναζωογονείται. Το σύστημα πρέπει να είναι ανοιχτό, τα κλειστά συστήματα δεν αντέχουν.

Κ.Κ.: Ας κλείσουμε με αυτήν την επίκληση της ευελιξίας με στόχο την αντοχή. Δημήτρη, σε ευχαριστώ πάρα πολύ.

Δ.Χ.: Εγώ σε ευχαριστώ για την πρόσκληση, καλημέρα.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

- 1 Ιανουαρίου 1822
Υιοθετείται από την Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου το Σύνταγμα, στις διατάξεις του οποίου προβλέπονται δύο κατηγορίες για αυτούς που θέλουν να πολιτογραφηθούν ως Έλληνες: οι «έξωθεν ελθόντες», δηλαδή οι χριστιανοί ετερόχθονες, και οι «ξένοι», που είναι οι δυτικοί φιλέλληνες
- 13 Απριλίου 1823
Υιοθετείται από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους το δεύτερο συνταγματικό κείμενο που φέρει το όνομα «Νόμος της Επιδαύρου». Στο κείμενο αυτό εισάγεται για πρώτη φορά το στοιχείο της ελληνικής γλώσσας, την οποία πρέπει να μιλούν οι «έξωθεν ελθόντες»
- 5 Μαΐου 1827
Υιοθετείται από τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το Σύνταγμα, στις διατάξεις του οποίου, για πρώτη φορά, γίνεται αναφορά στο δίκαιο του αίματος, αφού για να πολιτογραφηθεί κάποιος ως Έλληνας, θα πρέπει να έχει έλληνα πατέρα
- 16 Μαΐου 1835
Ψηφίζεται ο πρώτος νόμος περί ελληνικής ιθαγένειας
- 15 Νοεμβρίου 1856
Δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ο Αστικός Ελληνικός Νόμος, στον οποίο εσωματώνονται οι διατάξεις του νόμου του 1835 στους κανονισμούς περί ελληνικής ιθαγένειας
- 28 Μαρτίου 1881
Υπογράφεται στην Κωνσταντινούπολη η συμφωνία μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη συμφωνία, προσαρτάται η Θεσσαλία, ενώ προβλέπεται ένα διάστημα τριών ετών στους κατοίκους που έχουν οθωμανική υπηκοότητα να αποφασίσουν αν θα επιλέξουν την ελληνική ιθαγένεια ή θα εγκαταλείψουν τη χώρα
- 26-27 Οκτωβρίου 1912
Απελευθερώνεται η Θεσσαλονίκη από τους Οθωμανούς, με την είσοδο των ελληνικών στρατευμάτων στην πόλη
- 28 Ιουλίου 1914
Ξεκινά ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος μεταξύ της Τριπλής Αντάντ (Γαλλίας – Μεγάλης Βρετανίας – Ρωσίας) και της Γερμανίας, της Αυστροουγγαρίας, της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
- 11 Νοεμβρίου 1918
Λήγει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, με τη Συμφωνία των Βερσαλλιών
- 15 Μαΐου 1919
Πραγματοποιείται η πρώτη απόβαση ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη της Μικράς Ασίας, σηματοδοτώντας την έναρξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας ή του Ελληνοτουρκικού Πολέμου. Ο πόλεμος, ιδιαίτερα αιματηρός με τον θάνατο και την προσφυγοποίηση χιλιάδων ανθρώπων, θα τελειώσει με τη νίκη των Τούρκων τον Οκτώβριο του 1922
- 27 Νοεμβρίου 1919
Υπογράφεται η Συνθήκη του Νεϊγύ μεταξύ της Βουλγαρίας και των νικητριών δυνάμεων του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στη συνθήκη περιλαμβάνόταν απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων για την αμοιβαία και εθελούσια μετανάστευση φυλετικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων σε Ελλάδα και Βουλγαρία

- 30 Ιανουαρίου 1923 Υπογράφεται στη Λωζάνη η «Σύμβαση περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών» μεταξύ του ελληνικού και του τουρκικού κράτους. Η σύμβαση αφορά περίπου δύο εκατομμύρια ανθρώπους (1,5 εκατομμύριο Έλληνες της Τουρκίας και 500.000 μουσουλμάνους της Ελλάδας). Οι περισσότεροι αποκτούν την ιδιότητα του πρόσφυγα, χάνοντας την υπηκοότητα της χώρας που αφήνουν πίσω
- 12 Αυγούστου 1927 Δημοσιεύεται το Προεδρικό Διάταγμα το οποίο προβλέπει τη στέρση της ιθαγένειας από αλλογενείς πολίτες που εγκαταλείπουν τη χώρα και δεν έχουν πρόθεση επανόδου
- 1936 Ιδρύεται η Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ), με πρώτο πρόεδρο τον Αλέξανδρο Σβώλο
- 26-28 Οκτωβρίου 1946 Αποφασίζεται η ίδρυση του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ), με αρχηγό τον Μάρκο Βαφειάδη
- 4 Δεκεμβρίου 1947 Ψηφίζεται το ΛΖ΄ Ψήφισμα, το οποίο προβλέπει τη στέρση της ιθαγένειας από τους «αντεθνικώς δρώντες» Έλληνες υπηκόους που διαμένουν προσωρινά ή μόνιμα στο εξωτερικό. Καταργήθηκε το 1985 από την κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ
- 23 Σεπτεμβρίου 1955 Δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ο πρώτος Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας (ΚΕΙ), στον οποίο ταξινομούνται κωδικοποιημένες όλες οι εν ισχύ διατάξεις περί ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους
- 11 Ιουλίου 1967 Δημοσιεύεται η Συνταγματική Πράξη του δικτατορικού καθεστώτος, σύμφωνα με την οποία «Έλληνες υπήκοοι, διαμένοντες προσωρινώς ή μόνιμως εις το εξωτερικόν ή έχοντες πολλαπλήν ιθαγένειαν, δρώντες ή δράσαντες αντεθνικώς ή προβαίνοντες εις πράξεις ασυμβιβάστους προς την ιδιότητα του Έλληνος ή αντιθέτους προς τα συμφέροντα της Ελλάδος» στερούνται την ελληνική ιθαγένεια
- 9 Ιουνίου 1975 Πρώτο Σύνταγμα της Μεταπολίτευσης (άρθρο 4, παρ. 3): «Έλληνες πολίτες είναι όλοι όσοι έχουν τα προσόντα που ορίζει ο νόμος. Επιτρέπεται να αφαιρεθεί η ελληνική ιθαγένεια μόνο σε περίπτωση που κάποιος απέκτησε εκούσια άλλη ιθαγένεια ή που ανέλαβε σε ξένη χώρα υπηρεσία αντίθετη προς τα εθνικά συμφέροντα, με τις προϋποθέσεις και τη διαδικασία που προβλέπει ειδικότερα ο νόμος»
- 20 Οκτωβρίου 1978 Αποδίδεται για πρώτη φορά η ελληνική ιθαγένεια στους τσιγγάνους που κατοικούν στην Ελλάδα
- 8 Μαΐου 1984 Δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* ο νόμος 1438, σύμφωνα με τον οποίον, πλέον, το τέκνο κληρονομεί την ιθαγένεια όχι μόνο από τον πατέρα αλλά και από τη μητέρα, στο πλαίσιο της εξίσωσης των δύο φύλων
- 31 Δεκεμβρίου 1991 Παύει και τυπικά να υπάρχει η ΕΣΣΔ, με αντικατάσταση της κόκκινης σημαίας από την τρίχρωμη της Ρωσίας
- 25 Ιουνίου 1998 Υπό καθεστώς διεθνών πιέσεων από τον Οργανισμό για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη και του Συμβουλίου της Ευρώπης, καταργείται το άρθρο 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας που προέβλεπε τη στέρση της ιθαγένειας από αλλογενείς πολίτες που εγκαταλείπουν τη χώρα χωρίς πρόθεση επανόδου

16 Φεβρουαρίου 2000

Δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* ο νόμος 2790 για την αποκατάσταση των παλινοστούτων ομογενών από την τέως Σοβιετική Ένωση

10 Νοεμβρίου 2004

Δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* ο νέος Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας (ν. 3284), ο οποίος συνιστά κωδικοποίηση των ισχυουσών διατάξεων, χωρίς την προσθήκη νέων

24 Μαρτίου 2010

Δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* νέος Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας (ν. 3838), που συνιστά μεταρρύθμιση του δικαίου ελληνικής ιθαγένειας εντάσσοντας νέους τρόπους κτήσης της ιθαγένειας για τους αλλοδαπούς που ζούνε στην Ελλάδα

7 Απριλίου 2013

Απόφαση 460ής Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, σύμφωνα με την οποία κρίσιμες διατάξεις του νόμου 3838, με τον οποίο αποκτά την ελληνική ιθαγένεια η δεύτερη γενιά μεταναστών, θεωρούνται αντισυνταγματικές

9 Ιουλίου 2015

Δημοσιεύεται στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης* νέος Κώδικας Ελληνικής Ιθαγένειας (ν. 4332), στον οποίο επανέρχονται διατάξεις κτήσης της ελληνικής ιθαγένειας με δήλωση για τη δεύτερη γενιά μεταναστών

31 Ιουλίου 2017

Σύσταση της Ειδικής Γραμματείας Ιθαγένειας στο Υπουργείο Εσωτερικών (ν. 4483)

26 Μαρτίου 2019

Ν. 4604/2019: εισαγωγή δυνατότητας γραπτής δοκιμασίας (τεστ) για την πολιτογράφηση

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, μτφρ.: Βενετία Σταυροπούλου, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983

Αλιβιζάτος, Νίκος Κ., *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Αθήνα, Πόλις, 2012

Αναγνωστοπούλου, Σία, *Μικρά Ασία 19ος αι. – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλίετ των Ρωμαίων στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997

Αργυρός, Αντώνης, *Το νομικό καθεστώς των παλινοστώντων*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα για την Αποκατάσταση των Ομογενών και του Απόδημου Ελληνισμού, 1996

Βάλληνας, Π., *Δίκαιο Ιθαγένειας κατά τον Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας του 1955*, Θεσσαλονίκη, 1957

Βεντούρα, Λίνα, «Κράτος, έθνος και ομογένεια», στο Μίλτος Παύλου – Αθηνά Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες και Μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2010, σ. 105-140

Βόγλη, Ελπίδα, *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2008

Βουτυρά, Έφη, «Ανάμεσα σε δύο πατρίδες: Ετερότητα και παλινοστέηση από την πρώην ΕΣΣΔ στην Ελλάδα. Η περίπτωση των "Ρωσοποντίων"», στο Ευθύμιος Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας. Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 267-295

Γκοφινόπουλος, Γιάννης, «*Έλληνας ποτέ...*». Αλβανοί και ελληνικός τύπος τη νύχτα της 4ης Σεπτεμβρίου 2004, Ιωάννινα, Ισάφι, 2007

Γραμμένος, Σ., *Το δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας*, Αθήνα, Εκδόσεις Γ. Καρανασάση, 2003

Δημάκης, Ιωάννης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1991

Δημούλης, Δημήτρης, «Η νομική προστασία των μειονοτήτων», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, Αθήνα, Κριτική, 1997, σ. 119-169

Δημούλης, Δημήτρης – Δημήτρης Χριστόπουλος, «Ιθαγένεια και μετανάστευση: να μετατοπίσουμε το κατώφλι του αποκλεισμού», *Ενθέματα, Η Αυγή της Κυριακής*, 28 Φεβρουαρίου 2010

Εγκοφλόπουλος, Τ., «Η ιθαγένεια και η στέρηση αυτής», *Νομικόν Βήμα* (1963), σ. 604-613

Καράβας, Σπύρος, «*Μακάριοι οι κατέχοντες τη γην*». Γαιοκτητικοί σχεδιασμοί προς απαλλοτρίωση συνειδήσεων στη Μακεδονία 1880-1909, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2010

Καρπόζηλος, Κωστής, *Κόκκινη Αμερική. Έλληνες μετανάστες και το όραμα ενός νέου κόσμου, 1900-1950*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2017

ΚΕΠΕ, *Ο πληθυσμός της Ελλάδας, Εξελίξεις και θεωρήσεις, Έκθεση της Επιτροπής Πληθυσμού*, Αθήνα, 1978

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «"Νοερές κοινότητες" και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνας Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1997

Κόκκινος, Γιώργος, «Τα Ελληνικά Συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844–1927)», *Μνήμων*, τχ. 19 (1997), σ. 73–97

Κουζέλης, Γεράσιμος – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Ιδιότητα του Πολίτη. Πολιτικός λόγος, ιστορία και κανόνες σε συγκριτικές προοπτικές*, Αθήνα, Πατάκης, 2012

Κωστόπουλος, Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην Ελληνική Μακεδονία*, Αθήνα, Μαύρη Λίστα, 2000

Κωστόπουλος, Τάσος, «Αφαιρέσεις ιθαγένειας. Η σκοτεινή πλευρά της νεοελληνικής ιστορίας (1926–2003)», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 83 (2003), σ. 53–75

Λαυρεντίδης, Ισαάκ, *Η εκ της Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες και τα εκ της Συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματά των*, Αθήνα, Επιτροπή Ποντιακών Μελετών, 1986

Μαρβάκης, Θανάσης, «Κοινωνική ένταξη ή κοινωνικό απαρτχάιντ», στο Μίλτος Παύλου – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική, 2004

Μάνεσης, Αριστόβουλος, «Η κρίση των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας και το Σύνταγμα», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 8 (1980), σ. 20–35

Μανιτάκης, Αντώνης, «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», *Ο Πολίτης*, τχ. 61 (1999), σ. 14–19

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος Δ., *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912–1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα, Κριτική, 2003

Μόσκος, Τσαρής, «Οι Έλληνες της Αμερικής», στο Richard Clogg (επιμ.), *Η Ελληνική Διασπορά στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2004, σ. 197–221

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος, «Ιθαγένεια και πολιτογράφηση στην Ελλάδα της μετανάστευσης: (αντι)φάσεις μιας αδιέξοδης πολιτικής», στο Μίλτος Παύλου – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα της μετανάστευσης. Κοινωνική συμμετοχή, δικαιώματα και ιδιότητα του πολίτη*, Αθήνα, Κριτική, 2004, σ. 303–337

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος, «Η ιθαγένεια στον Ψυχρό Πόλεμο» στο Μιχάλης Τσαπόγας – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Τα δικαιώματα στην Ελλάδα από το τέλος του εμφυλίου στο τέλος της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Καστανιώτη, 2004, σ. 81–98

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος – Τάσος Τέλλογλου – Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης – Δημήτρης Χριστόπουλος, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 78–79 (2002), σ. 24–52

Μπαλτσιώτης, Λάμπρος – Δημήτρης Χριστόπουλος, «Το διφυές περιεχόμενο του φιλετισμού στο δίκαιο της ελληνικής ιθαγένειας», στο Έφη Αβδελά – Δημήτρης Αρβανιτάκης κ.ά. (επιμ.), *Φιλετικές θεωρίες στην Ελλάδα: προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης – Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 2017, σ. 433–456

- Μπεντεμάχερ-Γερούση, Α., «Ιθαγένεια. Πολυϊθαγένεια. Ανιθαγένεια», στο *Τιμητικός Τόμος Ηλία Κρίστη*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις Σάκκουλα, 1995
- Μπουρλιάς, Μωυσής-Μιχαήλ, *Έλληνας, εβραίος και αριστερός*, Αθήνα, Νησίδες, 2000
- Παπασιώπη-Πασιά, Ζωή, *Δίκαιο Ιθαγένειας*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Σάκκουλα, 92009
- Παπαστυλιανός, Χρήστος, «Η συνταγματική δυναμική του εκτός συνόρων ελληνισμού στην ελληνική συνταγματική ιστορία: Από συντακτικό υποκείμενο σε αντικείμενο συνταγματικής προστασίας», στο Λίνα Βεντούρα – Λάμπρος Μπαλτσιώτης (επιμ.), *Το έθνος πέραν των συνόρων. «Ομογενειακές» πολιτικές του ελληνικού κράτους*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2013
- Παρσάνογλου, Δημήτρης, «Όταν οι κοινωνικές επιστήμες αναπαράγουν ιδεολογικά άλλοθι του "Ξαφνιάσματος" της ελληνικής κοινωνίας από τη μετανάστευση», στο Μίλτος Παύλου – Αθηνά Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μετανάστες και μειονότητες. Λόγος και πολιτικές*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009, σ. 287-306
- Ραζέλιος, Δ., «Η εγγραφή στα δημοτολόγια των παλινοστούντων ομογενών Ελλήνων», *Νομικό Βήμα* (1997), σ. 701-707
- Σβώλος, Αλέξανδρος, *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986. Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα, Στοχαστής, 1998
- Σταθόπουλος, Ι. – Β. Βαρδάκης, *Η ελληνική ιθαγένεια. Νομοθεσία – Νομολογία – κ.λπ.*, Αθήνα, 1953
- Συνήγορος του Πολίτη, *Ετήσια έκθεση 2007*, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 2008
- Τάκης, Ανδρέας, «Αξίωση για ιθαγένεια: γιατί και πότε;», *Ενθέματα, Η Αυγή της Κυριακής*, 24 Ιανουαρίου 2010
- Τουργέλη, Γιώτα, «"Ομοεθνείς" μετανάστες από την πρώην Σοβιετική Ένωση και η πολιτική των "συγγενών κρατών"», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 108 (2010), σ. 45-56
- Τσιούκας, Γρηγόρης, «Ομογενείς και ιθαγένεια: ανεπάρκειες μιας διαφοροποιημένης αντιμετώπισης», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 91 (2005), σ. 32-38
- Τσιούκας, Γρηγόρης, «Αλλοδαποί πληθυσμοί στην Ελλάδα: κατηγορίες και αριθμητικά δεδομένα», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 107 (10-12/2009), σ. 47-56
- Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος – Δημήτρης Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, Αθήνα, ΚΕΜΟ – Κριτική, 2003
- Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης, *Η ταυτότητα των παλινοστούντων ομογενών από την πρώην ΕΣΣΔ*, Θεσσαλονίκη, 2000
- Χασιώτης, Ιωάννης Κ., «Η μεταπολεμική μετανάστευση και ο απόδημος Ελληνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 2000, σ. 526-545
- Χατζηγεωργίου, Τριάδα, «Οι "Έλληνες Πόντιοι" από την (πρώην) Σοβιετική Ένωση», στο Φωτεινή Τσιμηρίδου (επιμ.), *Μειονοτικές και μεταναστευτικές εμπειρίες. Βιώνοντας την «κουλτούρα του κράτους»*, Αθήνα, Κριτική, 2009, σ. 281-309

Χριστόπουλος, Δημήτρης, *Ποιος είναι έλληνας πολίτης; Δυο αιώνες ιθαγένεια*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2019 [β' εμπλουτισμένη έκδοση]

Χριστόπουλος, Δημήτρης, «Η Ελλάδα της ομογένειας: από μητέρα-πατρίδα, καπιταλιστική μητρόπολη», στο *Οι μειονότητες στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Παιδείας, 2004, σ. 431-455

Χριστόπουλος Δημήτρης , «Το έθνος πέραν των συνόρων, αλλά ο λαός εντός: σχετικά με τα πολιτικά δικαιώματα της ελληνικής διασποράς», στο Λίνα Βεντούρα – Λάμπρος Μπαλτσιώτης (επιμ.), *Το έθνος πέραν των συνόρων. «Ομογενειακές» πολιτικές του ελληνικού κράτους*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2013, σ. 486-504

Χριστόπουλος, Δημήτρης, *Στο ρίσκο της κρίσης. Στρατηγικές της Αριστεράς των δικαιωμάτων*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013

2 ΑΙΩΝΕΣ σε
21 ΕΚΠΟΜΠΕΣ

Πλατεία Ελευθερίας 1, 10553 Αθήνα

email: aski@askiweb.gr

τηλ.: 210-3223062

www.askiweb.eu

facebook.com/askigr/

2021

ISBN: 978-618-85162-7-4